

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ ЖАНЫНДАҒЫ
ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ

НАЗАРБЕКОВА УЛДАР КОШКАРОВНА

Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстылығының алдын-алу мәселелері

«7М12303-Құқық қорғау қызметі»(ғылыми және педагогикалық бағыт) білім
беру бағдарламасы бойынша
Ұлттық қауіпсіздік және әскери іс магистрі дәрежесін алуға арналған
магистрлік диссертация

Ғылыми жетекші:
Арнайы заң пәндері
кафедрасының меңгерушісі,
заң ғылымдарының кандидаты,
аға әділет кеңесшісі
_____ Н.Ш.Жемпиисов

Магистрант _____ Ұ.Қ. Назарбекова

Қосшы, 2021 жыл

ТҮЙІНДЕМЕ

Диссертациялық зерттеу жұмысы кіріспеден, негізгі екі тараудан, алты бөлімнен, қортындыдан және пайдаланылған деректер тізімінен тұрады.

Ғылыми жұмыстың маңыздылығы зерттеудің негізгі тұжырымдары мен қортындылары, атап айтқанда зорлық-зомбылық әрекетінен туындаған әйел адамдарының қылмыстары, және де олар жасаған қылмыстардың криминологиялық айырмашылықтары; әйелдердің қылмыс жасаудағы агрессияларының жоғары болу сипаттарының жағдайы мен динамикасы; әйел адамдар жасаған қылмыстарының жалпы әлеуметтік және арнайы криминологиялық алдын-алу шараларын ұйымдастырудағы қиындықтарын шешу болып табылады. Ғылыми зерттеу нәтижесінде әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстарының алдын-алуға бағытталған шараларды заңдастыру ұсынылады.

РЕЗЮМЕ

Диссертационная исследовательская работа состоит из введения, двух основных глав, шести разделов, заключения и списка использованных источников.

Значимость научной работы состоит в том, что основными выводами и выводами исследования являются, в частности, преступления женщин, вызванные насильственными действиями, а также криминологические различия совершенных ими преступлений; состояние и динамика характера высокой агрессивности женщин в совершении преступлений; решение трудностей в организации общесоциальных и специальных криминологических профилактических мероприятий преступлений, совершенных женщинами. В результате научного исследования предлагается узаконить меры, направленные на предупреждение насильственных преступлений женщин.

RESUME

The dissertation research work consists of an introduction, two main chapters, six sections, a conclusion and a list of sources used.

The significance of the scientific work lies in the fact that the main conclusions and conclusions of the study are, in particular, the crimes of women caused by violent actions, as well as the criminological differences of the crimes committed by them; the state and dynamics of the nature of high aggressiveness of women in committing crimes; the solution of difficulties in organizing general social and special criminological preventive measures of crimes committed by women. As a result of the scientific research, it is proposed to legalize measures aimed at preventing violent crimes against women.

МАЗМҰНЫ

АНЫҚТАМАЛАР.....	4
БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	5
КІРІСПЕ.....	6-11
1. ӘЙЕЛДЕРМЕН ЖАСАЛАТЫН ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	
1.1 Қазіргі қоғамдағы әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстылығының ұғымы, түрлері және девианттық белсенділігі	11-22
1.2 Әйелдердің девианттық және қылмыстық мінез құлқына тарихи, әлеуметтік-экономикалық және мәдени факторлардың әсері	22-42
1.3 Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстылығының қылмыстық-құқықтық мінездемесі	42-49
2. ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫН ЖАСАЙТЫН ӘЙЕЛДЕР ТҮЛҒАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, АЛДЫН-АЛУ ШАРАЛАРЫ	
2.1 Зорлық-зомбылық қылмыстарын жасаған әйелдер тұлғасына криминологиялық талдау. Қылмыстарды жасау жағдайлары (криминологиялық-виктимологиялық мінездеме)	50-62
2.2 Зорлық-зомбылық қылмыстарын жасаған әйелдердің типологиясы және жіктелуі	62-70
2.3 Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстылығының алдын-алу мәселелері. Шаралардың түрлері	70-88
ҚОРЫТЫНДЫ.....	88-93
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ	93-96
ҚОСЫМШАЛАР.....	97-103

АНЫҚТАМАЛАР

Осы диссертацияда тиісті анықтамалары бар мынадай терминдер қолданылады:

сексология - (лат. *sexus* "жынысы" және т.б. - грек. *λόγος* "ілім") — адамның сексуалдылығының барлық көріністерін, соның ішінде қалыпты сексуалдылықты сипаттау әрекеттерін және парафилия (немесе жыныстық ауытқулар) деп аталатын жыныстық тәжірибенің өзгергіштігін зерттеуді зерттейтін ғылыми пән;

виктимология - (лат. *victima* "құрбан" + басқа грек. *logos*-ілім) - қылмыс құрбандарын зерттеу;

спекуляция - жалпы ғылыми, философиялық мағынада-эмпирикалық фактілер туралы пікірталасқа қарама-қайшы, дерексіз, алыпсатарлық ойлау;

хипесник-бұл серіктестерін үйге шақырып адамдардан ұрлық жасайтын ұрылар;

психосексуалдық даму - (ағылш. *psychosexual development*) - жыныстық өзіндік сананы, жыныстық рөлді және психосексуалдық бағдарларды қалыптастыру процесі;

инфантилизм - (лат. *infantilis* — балалар) - дамудың жетілмегендігі, алдыңғы жас кезеңдеріне тән мінез-құлықтың немесе физикалық көріністің сақталуы.

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАРЫ

«ҚР» – Қазақстан Республикасы

«КСРО» – Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы

«ҚР ҚК» – Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі

«ҚР ҚПК» – Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі

«ҚР БП» – Қазақстан Республикасының Бас Прокуратурасы

«ҚР ҚАК» – Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі

«ІМ» – Ішкі істер министірлігі

«РФ» – Ресей Федерациясы

«АҚШ» – Америка құрама штаттары

«БҰҰ» – Біріккен Ұлттар Ұйымы

«ФСБ» – Федералдық қауіпсіздік қызметі

«ҚҚМ» – Қоғамдық қауіпсіздік мекемелері

«т.б.» – тағыда басқа

«ж.» – жыл

КІРІСПЕ

Тақырыптың өзектілігі: Қазақстан Республикасында жасалынған қылмыстар санының азайғанымен, олардың ішінде зорлық-зомбылық сипатындығы ауыр қылмыстар жасаған ерлер мен қатар әйел адамдарының қылмыстары санының жылдан-жылға артып кележатқандығы байқалады.

Соңғы жылдардағы елімізде жасалынған қылмыстық құқықбұзушылықтар статистикасына көз жүгіртетін болсақ, 2017 ж.-115 682 қылмыстық құқықбұзушылық жасалынса, оның ішінде әйелдермен 14 841 қылмыстық құқықбұзушылық, 2018 ж.-108 290 қылмыстық құқықбұзушылық жасалынса, оның ішінде әйелдермен 13 005 қылмыстық құқықбұзушылық, 2019 ж.- 99 508 қылмыстық құқықбұзушылық жасалынса, оның ішінде әйелдермен 12 084 қылмыстық құқықбұзушылық, 2020 ж.-76 519 қылмыстық құқықбұзушылық жасалынса, оның ішінде әйелдермен 9 824 қылмыстық құқықбұзушылық жасалынған. Яғни жылдан жылға жасалынған қылмыстық құқықбұзушылық саныныңда, оның ішінде әйелдермен жасалынған қылмыстық құқықбұзушылық саныныңда азайғандығын көре аламыз. Әрине бұл көрсеткіш қуантарлық жағдай.

Дегенмен, 2019 жылғы зорлық-зомбылық сипатындағы ауыр қылмыстар санатындағы қылмыстарды жасаған тұлғалардың саны 2020 жылға қарағанда 29,19% артқан (*2019 жылы тұлғалармен 12 576 зорлық-зомбылық сипатындағы ауыр қылмыстар жасалынған болса, әйелдермен жасалғаны-1 407, ал 2020 жылы тұлғалармен 16 247 ауыр қылмыстар жасалынған болса, әйелдермен жасалғаны-1 839*) [1].

Соңғы жылдары ҚР ҚК-ның 99-бабында көрсетілген қылмыстарды жасауда әйелдердің де еркектермен салыстырғандағы үлестік салмақтарына назар аударсақ, әйелдер де бұл қылмыс түрін жасауда белсендік танытуда. Мәселен, 2017 жылы бұл бап бойынша жасалынған қылмыстардың 88,22% ерлерге тиесілі болса 11,78% әйелдерге тиесілі болған. 2018 жылы бұл бап бойынша жасалынған қылмыстардың 88,53% ерлерге тиесілі болса 11,47% әйелдерге тиесілі болған. Ал 2019 жылы бұл бап бойынша жасалынған қылмыстардың 89,46% ерлерге тиесілі болса 10,54% әйелдерге тиесілі болған. Сонымен қатар 2020 жылы бұл бап бойынша жасалынған қылмыстардың 88,62% ерлерге тиесілі болса 11,38% әйелдерге тиесілі [1, 26].

ҚР ҚК-нің 99-бабында көрсетілген қылмыстарды жасаған әйелдердің қылмыстық іс материалдарын зерделей келе, 2020 жылы (2019 жылы 70 қылмыстың-38) аталған баптағы көрсетілген 74 қылмыстың 47-ін әйелдер алкогольді масаң күйде жасағанын анықтадық.

Соңғы уақытта өмір сүру жағдайының өзгеруіне, әлеуметтік-экономикалық проблемалардың шиеленісуіне, өмір сүру деңгейінің төмендеуіне байланысты зорлық-зомбылық қылмыстарының, атап айтқанда, жаңа туған баланы анасының өлтіру оқиғалары да белең алып келе жатқаны да байқалады.

Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстарының құрылымы салыстырмалы түрде қарапайым және елеусіз болып көрінгенімен, мәселені мұқият қарастырғанда, бұндай әреттер бірқатар жағымсыз құбылыстар өрескел және дөрекі түрде жасалады, әйелдердің мұндай мінез-құлқы қоғамға, отбасына теріс әсер етеді.

Әйелдерге жағымсыз макро және микроәлеуметтік әсерлер көбінесе олардың девиантты белсенділігінің қалыптасуына, сондай-ақ ауыр зорлық-зомбылық түрінде көрінетін ауыр қылмыстық агрессияға ықпал етеді. Әйелдерде агрессивті қылмыстық әрекеттерді жүзеге асыру алкоголь немесе есірткі түріндегі жеке тұлғаның өзгеруімен қатар қоғамға қарсы көзқарастарға айтарлықтай ықпал етеді.

Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысының көптеген зерттеулері жеке тұлғалық ерекшеліктер, психикалық ауытқулар, және қылмыстық әрекет арасындағы өзара әрекеттесудің әртүрлілігі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Осылайша, зорлық-зомбылық пен әйелдердің девиантты белсенділігі мәселесі өте өзекті болып отыр. Осы саладағы жұмыспен қамту тапшылығын жою практикалық және ғылыми мәселелерді шешуге қызмет етеді.

Диссертациялық зерттеудің объектісі болып, әйел адамдарының зорлық-зомбылық әрекеттен туындаған қылмысын, әлеуметтік қатынастардың ара-қатынасы мен мағынасын анықтайтын, қоғамдағы тұлғалардың белсенділік танулары және де заңсыз әрекеттері сонымен қатар, әйелдердің зорлық-зомбылық әрекеттерінен туындаған қылмыстарын зерделеу, осы тектес қылмыстардың алдын-алу шараларын толыққанды реттейтін объективті тұрғыдағы заңдылықтардың жинағы болып табылады.

Диссертациялық зерттеудің заты болып, зорлық-зомбылық әрекетінен туындаған әйел адамдарының қылмыстары, және де олар жасаған қылмыстардың криминологиялық айырмашылықтары; әйелдердің қылмыс жасаудағы агрессияларының жоғары болу сипаттарының жағдайы мен динамикасы; әйел адамдар жасаған қылмыстарының жалпы әлеуметтік және арнайы криминологиялық алдын-алу шаралары табылады.

Зерттеу тақырыбының даму дәрежесі. ҚР-да диссертациялық зерттеу тақырыбы бойынша жұмыстар жоқтың қасы, ал шет мемлекеттерде көптеген жұмыстар жарық көрді, бірақ олардың негізгі бөлігі 1985-1995 жж. (Н.А. Аверина, М.Антонян, А.А. Габиани, М.Н. Голоднок, В. П. Голубев, Ю. Н. Кудряков, В. А. Серебрякова, В. Н. Зыранов, З. Старович, с. Feinman, F. M. Heidensohn және т. б.) басылып шығарылған.

Соңғы жылдардағы шет мемлекеттердің еңбектерінде әйелдердің агрессивтілігі негізінен оның психологиялық немесе сот-психиатриялық аспектілерінде көрінеді (Дмитриева, К. Л. Иммерман, М.А. Качаева, Л. В. Романенко, В.П. Кутина және т. б.)

Криминологиялық әдебиеттерде бас бостандығынан айыру орындарындағы әйелдер жасаған зорлық-зомбылық қылмыстарының алдын-алу мәселесі практикалық тұрғыдан жеткіліксіз көрсетілген.

Осылайша, осы және басқа да бірқатар жағдайларға байланысты, әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысы толық зерттелмеген күйінде қалған. Бұл дегеніміз әйелдердің қылмыстық зорлық-зомбылық құбылысын одан әрі жан-жақты зерттеу қажеттілігін анықтайды.

Осы зерттеудің мақсаттары:

- әйел жынысты адамдардың зорлық-зомбылық қылмысына кешенді криминологиялық талдауды жүзеге асыру;

- әйелдердің қылмыстық және девиантты мінез-құлқының негізінде жатқан негізгі тетіктерді анықтау;

- зорлық-зомбылық қылмыс жасағаны үшін сотталған әйелдерге қатысты жазаларды орындау кезіндегі қайталама қылмыстарды жасаудан алдын-алу шараларын белгілеу;

- жеке басын криминализациялаудың алдын-алу мақсатында әйелдердің бейәлеуметтік мінез-құлқын түзету әдістері мен тәсілдерін тандауды зерделеу.

Зерттеу мақсаттарына жету үшін келесі міндеттерді шешу ұсынылады:

- ҚР-дағы әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысының қазіргі жай-күйін зерделеу;

- әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстық мінез-құлқының негізгі үрдістері мен доминанттарын анықтау;

- девиантты белсенділіктің, психикалық патологияның және әйелдердің зорлық-зомбылық әрекеттерінің ерекшеліктерін зерттеу;

- әйелдер жасаған зорлық-зомбылық қылмыстарының криминологиялық жағдайларын қарастыру;

- зорлық-зомбылық пенитенциарлық қылмыстылықтың алдын-алу және оларды (сотталғандарды) одан әрі реадaptациялау мақсатында сотталған әйелдерге ықпал етудің криминологиялық және қылмыстық-құқықтық тәсілдерінің өзіне тән ерекшеліктерін зерттеп-қарау;

- әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысының кешенді алдын-алудың неғұрлым тиімді және перспективалы бағыттарын және алдын-алу жүйесінің әртүрлі субъектілерінің қызмет аясын айқындау және тиісті заңнамаға өзгеріс енгізу.

Методологиялық негізгі зерттеу-әлеуметтік құбылыстарды танудың диалектикалық-материалистік әдісі. Зерттеудің бірқатар әдістемелері ғылыми түрдегі әдістерден құралады: тарихи тұрғыда, формальды-логистикалық, бақылап-байқау, жүйелі түрде талдау, болжау, сондай-ақ, зерттеп-зерделеу қолданылды. Зерттеп-зерделеу логикалық бақылаудың және де болжаудың ғылыми әдістерін қолдана арқылы анықтайды. Қылмыстық істер мен басқа да тергеп-тексеру құжаттарының материалдарын талдау әдісі де қолданылды. Сондай-ақ, жұмыс барысында заңдар мен диалектика категорияларының интеграциялық рөлі бар заңнамалық реттеу блогының осы нұсқауларын қамтитын семантикалық қатынастарды талдау негізінде құқықтық реттеуді жүйелі-логикалық түсіндіру әдісі қолданылды.

Зерттеудің теориялық негізі С. В.Бородин, В. Н. Бурлаков, Я. И. Долгова, Е. А. Костыри, С. Ф. Милюкова, Н. Ф. Кузнецова, В. В. Лунеев, Д.В. Ривман, В. П. Сальников, Е. Г. Слуцкий, В. В. Слуцкий, В.П. Кутина және т.б. еңбектерінде әзірленген зерттеу тақырыбындағы қылмыстық құқық, криминология, қылмыстық-атқару құқығы, философия, әлеуметтану, психология, сот психиатриясы және сексологияның жалпы ережелері болды.

Диссертациялық зерттеу жұмысында Ю.М. Антонян, В.П. Кутина және Я.И. Гилинский, В.Н. Кудряцеваның т.б. еңбектерін зерттеу маңызды рөл атқарды.

Зерттеудің эмпирикалық негізі:

- ҚР 2017-2020 жылдарға арналған әйелдер арасындағы зорлық-зомбылық қылмысы туралы статистикалық деректер; ҚР құқық қорғау органдарының зорлық-зомбылық қылмыстары бойынша жылдық талдаулары және қызмет тәжірибесіндегі мәселелер.

Зерттеу нәтижесінің ғылыми жаңалығы мен теориялық маңыздылығы, оның ішінде:

- криминологиялық тұрғыдан криминалдық агрессивтіліктің мәні зорлық-зомбылық қылмыстарын жасайтын әйелдердің жеке қасиеті ретінде ашылады, сонымен бірге Қазақстандағы әйелдердің белгілі бір бөлігінің жағдайын сипаттайды;

- әлеуметтік патология нысаны ретінде қылмыстық агрессияға көзқарас анықталды;

- әйелдердің криминалдық агрессиясын қалыптастыру тетіктері және оны іске асыру тәсілдері қаралды;

- зорлық-зомбылық қылмыстарын жасаған әйелдер тұлғасының типологиясы әзірленді;

- криминалдық агрессия механизмінде қылмыскер мен жәбірленушінің өзара іс-қимылына талдау жүргізілді;

- зорлық-зомбылық жасаған әйелдердің мінез-құлықтық ерекшеліктері туралы жаңа мәліметтер алынды.

Бұл зерттеудің практикалық мәні тергеп-тексеруді жүргізу, белгілі бір қылмыстың болғанын анықтау, зорлық-зомбылық әрекеттерін қолдана отырып жасалған қылмыстар бойынша оларға тиесілі жазалардың орындалу жағдайлары, осы тектес яғни қоғамға қауіпті әрекеттерді жасаған әйелдерге қатысты алдын-алу жұмыстарын уақытылы сондай-ақ ғылыми тұрғыда дәлелденген ұсыныстар мен ұсынымдардың тиісінше көрсетіліп берілгендігінде болып отыр. Осыған орай қазіргі таңдағы өз қолданысымыздағы нормативтік-құқықтық базаны қылмыстылықпен күрес жүргізуде бұдан әрі де барынша жетілдіру үшін беріліп отырған ұсыныстарды ескере отырып, заң шығару процессімен бекітіліп, тәжірибеде қолданылуға жатады.

Қорғауға шығарылатын негізгі ережелер:

1. Әйелдерге қарсы, отбасылық-тұрмыстық салада жасалған құқық бұзушылықтардың болғандығын ескеріп, олардың өздерінің қылмысқа баруын итермелеу фактілері бойынша қолданыстағы отандық Қылмыстық Кодекстің, қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән жайлар қатарына яғни 53-бабының 1-бөлігінің 10) тармағына, «жәбірленушінің құқыққа қарсы немесе азғындық мінез-құлқының болуы, сол сияқты оның отбасы-тұрмыстық қатынастар саласында қылмыстық құқық бұзушылыққа әкеп соққан бірнеше мәрте құқыққа қарсы әрекеттер жасауы» - деген мазмұнда қылмыстық заңнамаға өзгеріс енгізуді ұсыну.

2. Зорлық-зомбылық қылмыстарының алдын-алу, анықтау, жолын кесу барысында құқық қорғау органдарының жұмысының тиімділігін барынша арттыру мақсатында, оның ішінде отбасылық зорлық-зомбылықтың, отбасылық маскүнемдіктің алдын-алу, балаларды ұрып-соғудан және ата-аналардың қорлауынан қорғауды қамтитын «отбасылық инспекторлардың» лауазымдарын яғни ІІМ-нің қолданыстағы кадр есебінен емес, бөлек жаңадан ұжымдық штат санын көбейту жолымен енгізуді ұсыну.

3. Жазасын өтеуден босатылған адамдарды (әйелдерді) жұмыспен қамтамасыз етудегі (жұмысты бөлу квоталарын орындаудағы) жергілікті атқарушы органдардың қызметіне ұйымдастырушылық талапты төмендегідей шараларды қолдана отырып күшейту:

- әкімдердің қызметін бағалау рейтингіне жазасын өтеуден босатылған адамдарды (әйелдерді) жұмыспен қамтамасыз етуге бағытталған квоталардың орындалуы бойынша мәліметті енгізу;

- мемлекеттік еңбек инспекторларымен жазасын өтеуден босатылған адамдар (әйелдер) үшін жұмыс орындарының квотасын орындау бөлігінде, оның ішінде профилактикалық бақылау жүргізу кезінде кәсіпкерлік субъектілерімен жұмысын күшейту. Заң нормаларын бұзу фактілері анықталған кезде еңбек заңнамасының сақталуын қамтамасыз ету;

- үкіметтік емес ұйымдарда мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты орналастыру арқылы жазасын өтеуден босатылған адамдарды (әйелдерді) жұмысқа орналастыруға бағытталған шараларды бірлесе (тығыз) жүргізу үшін, мониторингтік топтар құру;

- мемлекеттік еңбек инспекторларына ақпараттарды ұсына отырып, «Электрондық еңбек шарттарының» АЖ-не жазасын өтеуден босатылған адамдар (әйелдер) үшін жұмыс орындары квотасының орындалуын есепке алу және мониторингілеу жүйесін автоматтандыру.

Диссертациялық зерттеудің эмпирикалық базасы. Қазақстан Республикасы Бас Прокуратурасының арнайы есеп және құқықтық статистика бойынша Комитетінің мәліметтер базасы, Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының заңнамалық актілері, сот үкімдері кеңінен қолданылады. Зерттеу нәтижелерінің сыннан өтуі. Зерттеудің негізгі теориялық қағидалары Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жаңындағы Құқық қорғау органдары

академиясы арнайы заң пәндері кафедрасының кеңейтілген отырысында талқыланды.

Диссертациялық жұмыстың негізгі ұсыныстары мен нәтижелері ғылыми-теориялық Конференцияларда талқыланды.

Жариялымдар:

1. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі «Bolashaq» академиясы С.З. Зимановтың 100 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 2020 жыл 15 қарашадағы шығарылым. 174-177 беттер. Тақырыбы «Әйелдердің пенитенциарлық қылмысы туралы»003В

2. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі «Тұран-Астана» университетінің ұйымдастыруымен өткізілген С.З. Зимановтың 100 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 2021 жыл 26 ақпандағы шығарылым. 44-47 беттер. Тақырыбы «Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстылығының алдын-алу мәселелері»;

Сондай-ақ, зерттеу тақырыбы аясында қылмыстық заңнамаға өзгеріс енгізу жөніндегі ұсыныстар құқық қорғау органдарынымен талқыланып, бұл бағытағы жұмыстар тәжірибеге енгізілді.

Зерттеу жұмысының құрылымы және көлемі зерттеудің мақсаттарына қол жеткізу үшін қарастырылған мәселелердің мазмұнымен анықталады.

1. ӘЙЕЛДЕРМЕН ЖАСАЛАТЫН ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

1.1. Қоғамдағы әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстылығының ұғымы, түрлері және девианттық белсенділігі

Қазіргі кезде қоғамымызда әйелдермен жасалатын зорлық-зомбылық қылмыстары бірнеше айқындаушы белгілерге ие болып отырғандығы бізге мәлім (қылмыстардың сипаты, оның жасалу әдістері, жәбірленушіні таңдау ерекшеліктері, мотивация, жалпы құндылық мәселелерінің иерархиялық құрылымы және т.б.). Соңғы 20 жылдан астам уақыттан бері шет елдік криминологтар әйелдер қылмысын, қылмыстың тәуелсіз құрылымдық элементі ретінде бөліп келетіндігін атап өткен жөн. Мәселен, Ю.М. Антонян әйел қылмысының өзіндік ерекшелігін, белгілі бір қоғамның тарихи және мәдени салт-дәстүрлерімен, әйелдердің әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі жағдайы және алатын орнымен, жеке-жеке және биологиялық қасиеттерімен тікелей байланысты екенін дұрыс атап көрсеткен [2].

Өз кезегінде О.В. Старков, Ю. И. Бытко, А. Ф. Зелинский, А.И. Алексеев, С. И. Герасимов, А. Я. Сухарев және т. б. сияқты ресейлік криминологтар жүргізген көптеген зерттеулер сотталған әйелдердің ерлерге қарағанда түзелуге әлдеқайда аз келетіндігін көрсетеді. Әйел қылмысының сипаттамаларында рецидивистердің жоғары үлесі басым, ұйымдасқан көріністермен,

жәбірленушіге әсер етудің күрделі және қатал әдістерін қылмыстық ортаға олардың енгізілуінде өзгерістер орын алып отыр. Зорлық-зомбылық қылмыстары бостан босқа туындамайды, оны қалыптастыруда әртүрлі факторлар, соның ішінде мінез-құлық ауытқулары, психикалық бұзылулар маңызды рөл атқаратыны анық [2, 511б].

Сондай-ақ, зорлық-зомбылық жасаған әйелдердің мінез-құлықтан бас тартуын үш бағытта қарастыру қажет: әлеуметтік-құқықтық, психологиялық-педагогикалық және психологиялық-психиатриялық (клиникалық). Мінез-құлық ауытқуларын (лат. *Deviiatio*-ауытқу), ол «әлеуметтену-бейімделу – окшаулау» синонимімен алмастыруға болады, девиантты мінез-құлық тұлғаның әлеуметтік-психологиялық мәртебесін білдіреді. Қарастырылып отырған тұжырымдаманы анықтаудың сөзсіз күрделілігі оның пәнаралық сипатына байланысты. Зерттелетін құбылыстың ерекшелігіне байланысты ғылыми әдебиеттерде девиантты мінез-құлықтың әртүрлі классификациясы ұсынылады. Осы орайда, Е.В. Замановская осы зерттеу аясында қолдануға болатын немесе мүмкін девиантты мінез-құлықтың әртүрлі түрлерінің өзіндік жіктелуін ұсынды [3]. Әлеуметтанулық аспектілер мінез-құлық ауытқуларын келесідей қарастырады:

- 1) бұқаралық (қоғамдық) және жеке;
- 2) салдарының маңызы бойынша-теріс және оң;
- 3) субъектісі бойынша –нақты бір белгілі адамдардың немесе бейресми топтардың, ресми құрылымдардың әлеуметтік санаттағы азаматтар;
- 4) объектісі бойынша - тұрмыстық, мүліктік, отбасылық және т.б.;
- 5) ұзақтығы бойынша-біржолғы және ұзақ мерзімді (ұзақ мерзімге созылған);
- 6) бұзушылықтың нақты бір түрі бойынша (белгілі бұзылуға жатанын норманың түрі бойынша) - маскүнемдік, есірткі, жезөкшелік, әдепсіз мінез-құлық, қаңғыбастық, деструктивтік топтарға беріліп кеткен және т.б.

Осы орайда қылмыстылықты девиантты мінез-құлықтың соңғы түрі ретінде қарастырып отырған бірқатар авторларды ескере отырып, біз де осы көзқарасқа қосылып, ұстанамыз.

Осындай ауытқулар әйелдердің қылмыстық белсенділігінің ажырамас бөлігі болып табылатындығын, ал девиантология әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысына ғылыми көзқарастардың шеңберін кеңейтуге мүмкіндік беретіндігіне күмән тудырылмайды. Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысы белгілі бір ерекшелікпен сипатталатын әлеуметтік патологияның өте қауіпті нысаны болып көрінеді, бұл қылмыстардың осы тобын және қылмыстың жеткілікті тәуелсіз элементінің сапасын анықтауға мүмкіндік береді.

Әйелдер жасаған зорлық-зомбылық қылмыстарының арасында бірқатар қылмыстардың алатын орындарына тоқталатын болсақ, мысалға, кісі өлтіру (ситуациялық сипаттағы және отбасылық, тұлғааралық қатынастар саласында жиі кездесетін), анасының өз сәбиін өлтіруі, сондай-ақ, денсаулыққа қасақана зиян келтіру (тұрмыстық, қоғамдық-тұрмыстық қатынастар, қылмыстық қақтығыстар негізінде), тонау, зорлық-зомбылықпен ұштасатын қарақшылық,

зорлық-зомбылық басым әйелдер қылмысы адам қылмыстарының үнемі өсіп келе жатқан үлесімен және ұйымдасқан қылмыстық қоғамдастықтардың пайда болуымен, ерекше қатыгездікпен жасалған қылмыстар санының артуымен сипатталатыны анық.

Әйелдермен жасалынатын кісі өлтіру және денеге зақым келтіру фактілері көп жағдайда отбасындағы тұрмыстық қарым-қатыныстардың салдарынан болып отырады. Осындай жағдайларда алдымен көбінесе қылмыс жасап қойған әйелдің жұбайы немесе бірге отбасында тұратын ер адамның осындай әрекетке әдейі ұрындыратын виктимді мінез – құлқының пайда болулары себепші болады.

Қазіргі таңда әдеттегі әйелдермен жасалатын қылмыстардың қатарында өздерінің жаңа туған нәрестелерін өлтіру қылмысы орын алып отырғандары анық. Көптеген жағдайларда осыларға себеп ретінде заңды түрде некесі жоқ бала көтерген әйелдің аборт жасауға мүмкіндігінің жоқтығын атап өткен жөн. Қоғамда орын алып жатырған бұзақылық ниеттегі қылмыстық әрекеттерін жасайтын әйел адамдардың саны барлық қылмысқа баратын әйелдердің арасында 5-6 құрайды. Көп уақыттарда еркектер сияқты әйел адамдары да алкогольді масаң күйінде бұзақылық әрекеттерін жасайды. Жалпы әйелдер зорлық-зомбылық әрекеттерін қолдана арқылы қылмыстарға барулары олардың спирттік ішімдіктер ішу, психикалық сырқаттарының орын алулары салдарынан қоғамға келеңсіз әрекеттер жасай отырып, барады.

Е.В. Змановскаяның пікірінше «жалпы қылмыстылық дегеніміз бұл салыстырмалы жаппай, тарихи өзгермелі әлеуметтік, қылмыстық-құқықтық сипатқа ие, белгілі бір мемлекетте белгілі бір уақыт аралығында жасалған қылмыстардың жиынтығынан тұратын таптық қоғамның құбылысы. Қылмыстылықтың мынандай көрсеткіштері бар: деңгейі, қарқындылығы, құрылымы, динамикасы, ал қылмыстылықтың деңгейі дегеніміз белгілі бір мемлекетте белгілі бір уақыт аралығында жасалған қылмыстардың абсолюттік саны болып табылады» [4].

Қоғамдағы қылмыскер әйелдердің арасында қанғыбастық өмір салтын ұстанатын әйелдердің үлестері күннен күнге артып отырған, бірақ 1991 жылдан бері бұл келеңсіз құбылыс қылмыстық түрде жазаланатындардың сандар қатарынан алынып, өзгерістер енгізілген. Бұл дегеніміз әйел қылмыстылығы статистикалық есептеріне айтарлықтай әсерін тигізеді. Дейтұрғанмен де, осы тектес қылмыстық әрекеттерді қылмыстардың қатарынан алып тастауды қолайсыз мәселені шешудің басты жолы ретінде қарастыруға болмайтыны анық. Себебі, әйелдер қылмыстылығы жөніндегі статистикалық көрсеткіштері онды жағынан өзгергенімен, бұл құбылыс қоғамға жат құбылыс болып өз тамырын қалдыруда.

Бұл тектес өзгерістердің өзі де бүгінгі таңда да әлеуметтік өзгерістердің біріне айналып, оның ішінде әйелдер қылмыстылығының алар орны негізгі себеп ретінде қарастырылып отыр. Бұл дегеніміз қоғамдағы жиі орын алып отыратын әлеуметтік өзгерістердің өзі міндетті түрде әйелдермен жасалатын қылмыстар санының ерекше сипаты мен көлеміне әсерін тигізіп отырғаны анық.

Атақты криминолог С.Б. Алимовтың зерттеулері бойынша «көп жылдар бойы қылмыстылық статистикасы әйел қылмыстылығының деңгейі ер адамдар қылмыстылығымен салыстырғанда төмен екендігін көрсетіп жүрді. Мысалға, әлемдік белгілеулер бойынша 19 ғасырдың соңында сотталған әйел адамның саны 12% құраған. Ал 20 ғасырдың басында, ер адамдардың әйел адамдарға қарағанда айрықша басымдылығы байқалатын кезеңде қылмыстылықтың жалпы заңдылығы онша өзгермеген. Сотталған ер адамдардың саны 87,7%, ал әйел адамдардың саны 12,3% құрағандығын көрсетеді» [5].

Осы орайда С.С. Остроумовта «Қазақстандағы әйел қылмыстылығының анықтығымен мен объективтігіне қарысты нақты статистикалық мәліметтері туралы айтатын болсақ, олар өткен ғасырдың 60-шы жылдар кезеңінен басталып қарастырылған. Себебі, жалпы одақтық қылмыстық статистиканың мәліметтері тек 1960 жылдары ғана біркелкі және біріңғайландырылған сипатқа ие болды. 1958 жылдың 25 желтоқсанда КСРО мен одақтастық республикалардың қылмыстық заңдарын негіздері күшіне енді. Онда көптеген гуманистік институттардың енгізілгені, бірқатар әрекеттердің қылмыстар қатарынан алынып тасталғаны және қылмыстық жауаптылыққа тартылу жасының 12-ден 14-ке дейінгі жоғарылағаны байқалады. Бұның өзі белгілі бір дәрежеде 1959 жылы қылмыстылықтың қысқаруына әсер еткендігін көрсетеді» [6].

Дей тұрғанмен де, қазіргі кезде жауаптылық көзделмеген кейбір әрекетсіздіктер көптеген уақыттар бойы қылмыстық жауаптылыққа тартылып, белгілі тәртіппен жазаланғандығын көреміз. Әсіресе бұл мәселе құрсақтағы баланы заңға қайшы келетін уақытта алдырып тастау сипатынан көрінді. Тарих көздерінен білетініміз кеңес өкіметіндегі қылмыстық заңнамада әйел адамдар мұндай әрекеттерге барғандары үшін көпшіліктің алдына салып, оларды барынша ұялту арқылы ар-намыс тұрғыдағы жауапкершілікке тартуды қарастырған, егерде бұл әрекеттер қайталанса 300 сомға дейінгі айыппұлды төлеуге міндеттеген.

Сол уақыттағы бірқатар айырмашылықтарды атап кетсек, пара алу, спекуляция мәселесі 1991 жылға дейін бұндай әрекеттер «қылмыс» деп саналған, талан-таражға салу, тұтынушыларды алдап-арбаудан туындаған қылмыстар қарастырылған. Жоғарыда аталған шаруаны жүргізумен және лауазымдық қылмыстарының жартысын әйелдердің құрағанын байқаймыз. Себебі, бірқатар жағдайларда олар сауда-саттық, әлеуметтік-қоғамдық, тамақтандыру және жалпы тұрмыстық қызмет көрсету саласында және басқа да қоғамдағы әлеуметтік өндіріс салаларында еңбек етеді. Бұл көріністің өзі қылмыс жасауға себепші болары әбден мүмкін. Осы орайда әйелдердің қатысуымен жасалған статистикалық мәліметтерге көз жүгірте отырып, олардың бөтеннің мүлкін ұрлау, алаяқтық фактілерімен ұштасқан қылмыстарды жасаудағы сандарының жоғарғы екендігін де байқауға болады.

Осы орайда Қазақстандағы әйелдер қылмыстылығының жай-күйін зерделеген И.В.Корзунмен автор толығымен келісе келе, өзінің диссертациялық тақырыбының өзектілігін аша отырып, қоғамда кең таралған зорлық-зомбылық

қылмыстарына оның ішінде ҚР ҚК-тің Ерекше бөлігінде көзделген бірқатар баптарды жатқызуға болатындығын көрсетеді [7] :

«1-тарау бойынша, жеке адамдарға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар: Адам өлтіру (99-бап); Жаңа туған баланы анасының өлтіруі (100-бап); Аффект жағдайында жасалған адам өлтіру (101-бап); Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру (102-бап); Қылмыс жасаған адамды ұстап алу үшін қажетті шаралар шегінен шығу кезінде жасалған адам өлтіру (103-бап); Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу (105-бап); Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру (106-бап); Денсаулыққа қасақана ауырлығы орташа зиян келтіру (107-бап); Қинау (110-бап); Аффект жағдайында денсаулыққа зиян келтіру (111-бап); Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде денсаулыққа ауыр зиян келтіру (112-бап); Қылмыс жасаған адамды ұстап алу кезінде денсаулыққа ауыр зиян келтіру (113-бап); Қорқыту (115-бап); Зорлау (120-бап); Сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (121-бап); Жыныстық қатынас жасауға, еркек пен еркектің жыныстық қатынас жасауына, әйел мен әйелдің жыныстық қатынас жасауына немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттерге мәжбүр ету (123-бап); Адам ұрлау (125-бап); Бас бостандығынан заңсыз айыру (126-бап); Психиатриялық стационарға заңсыз орналастыру (127-бап)» [8].

«Сонымен қатар 6-тарау яғни меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша: Ұрлық (188-бап); Тонау (191-бап); Қарақшылық (192-бап); Қорқытып алу (194-бап); Бөтеннің мүлкін қасақана жою немесе бүлдіру (202-бап)» [8, 186].

«9-тарау бойынша коммерциялық және өзге де ұйымдардағы қызмет мүдделеріне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар: Өкілеттіктерді теріс пайдалану (250-бап); Жекеше нотариустардың, бағалаушылардың, жеке сот орындаушыларының, медиаторлардың және аудиторлық ұйым құрамында жұмыс істейтін аудиторлардың өкілеттіктерді теріс пайдалануы (251-бап); Жекеше күзет қызметтері қызметшілерінің өкілеттіктерін асыра пайдалануы (252-бап); Параға коммерциялық сатып алу (253-бап); Міндеттеріне адал карамау (254-бап)» [8, 196].

«10-тарау бойынша қоғамдық қауіпсіздікке және қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар: Терроризм актісі (255-бап); Адамды кепілге алу (261-бап); Заңсыз әскерлендірілген құралымды ұйымдастыру (267-бап); Бандитизм (268-бап); Ғимараттарға, құрылыстарға, қатынас және байланыс құралдарына шабуыл жасау немесе оларды басып алу (269-бап); Бұзақылық (293-бап); Тағылық (294-бап)».

«11-тарау бойынша халық денсаулығына және имандыққа қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар: Жезөкшелікпен айналысуға тарту (308-бап); Жезөкшелікпен айналысуға арналған притондар ұйымдастыру немесе оларды ұстау және жеңгетайлық (309-бап)».

«16-тарау. Басқару тәртібіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар: Билік өкіліне қатысты күш қолдану (380-бап)» [8, 246].

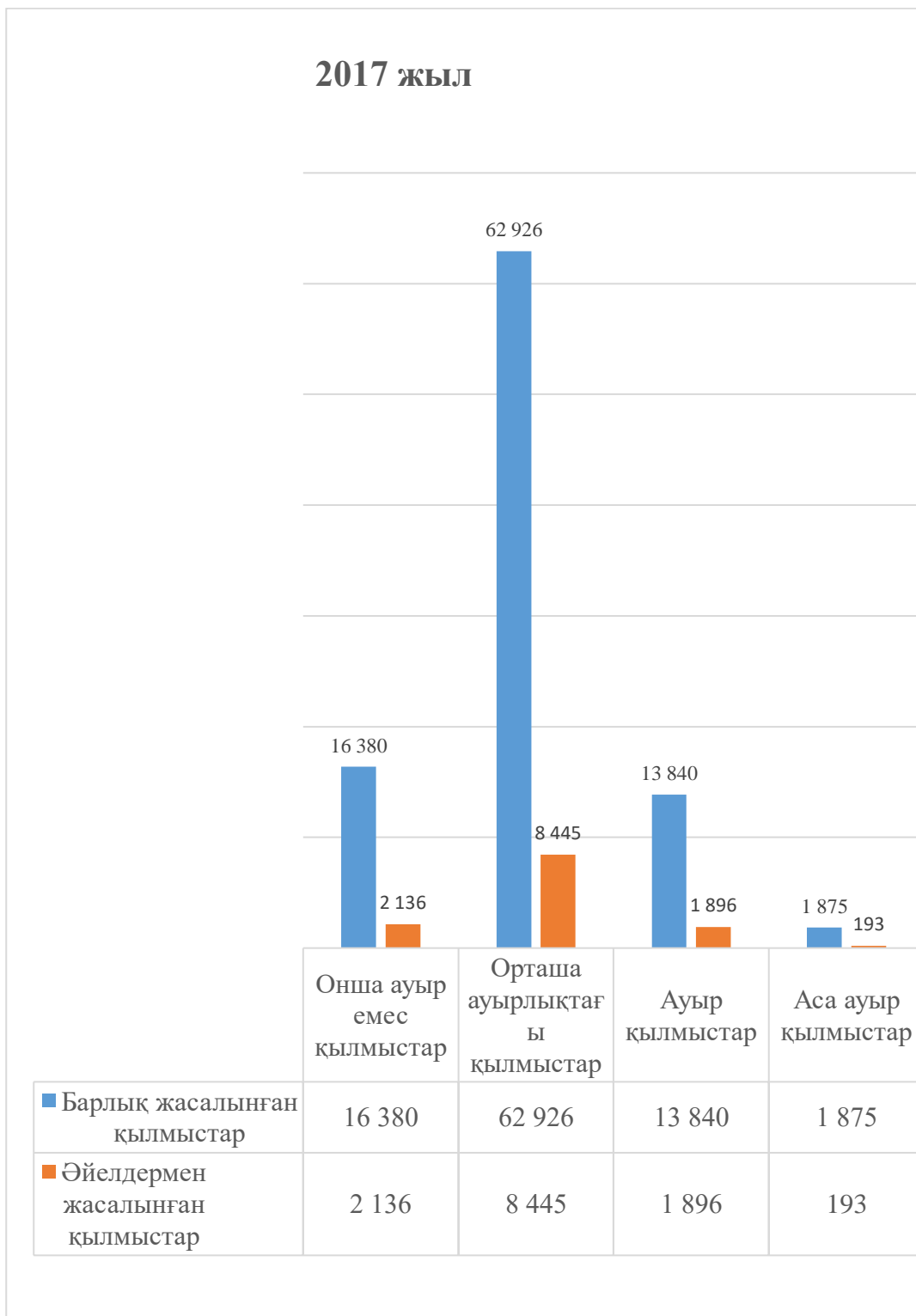
Осы орайда Ю.М. Антонянмен және В. А. Верещагинмен келісуге болады, себебі олар басқа қылмыстарды зорлық-зомбылыққа жатқызуға болатынын, бірақ олардың криминологиялық маңызы жоқ, өйткені олар өте сирек кездесетіндігін айтады [9].

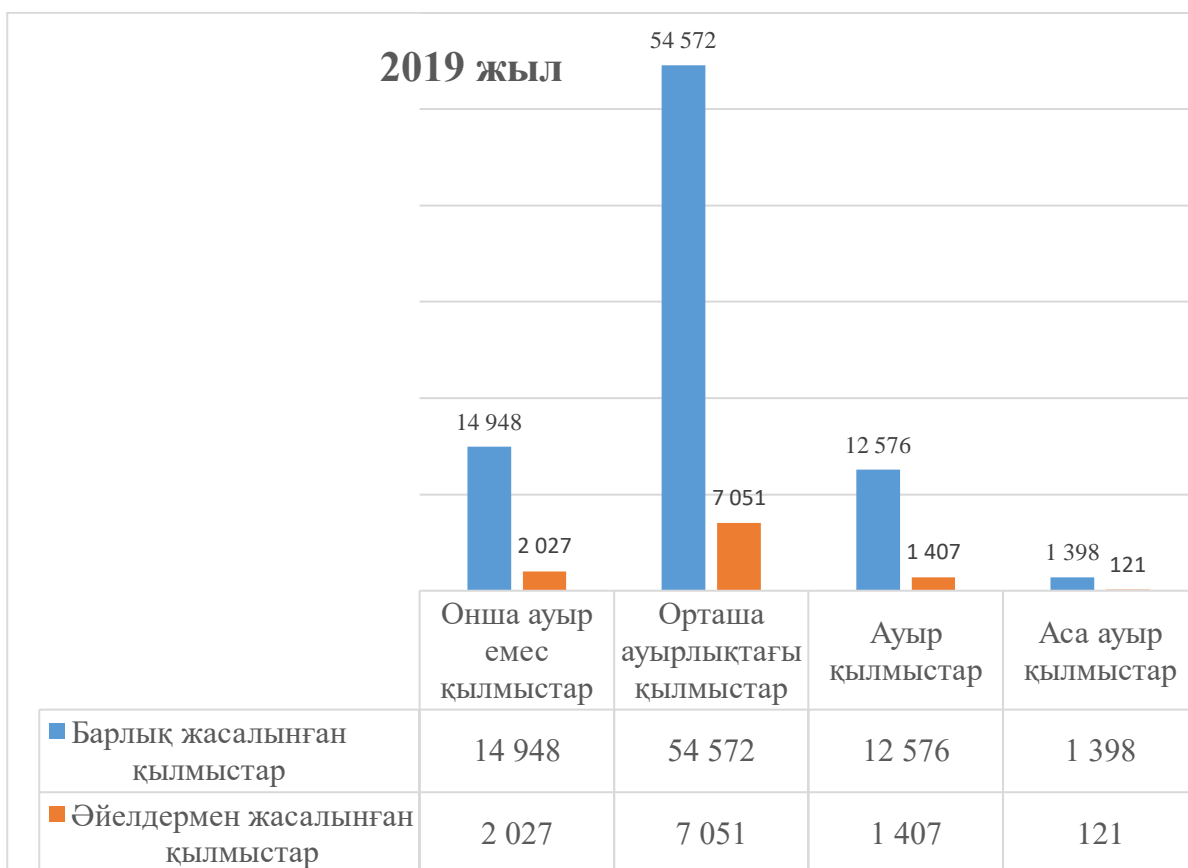
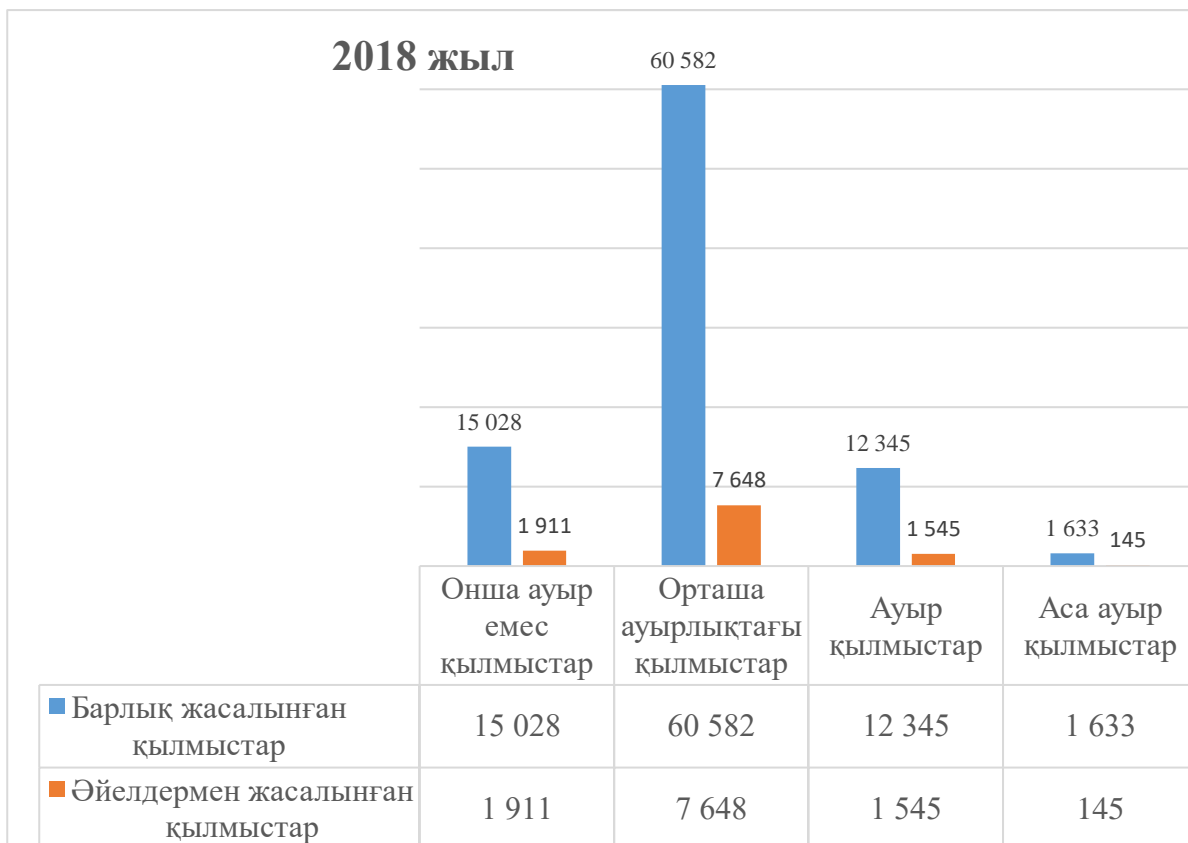
Соңғы жылдардағы елімізде жасалынған қылмыстық құқықбұзушылықтар статистикасына көз жүгіртетін болсақ, 2017 ж.-115 682 қылмыстық құқықбұзушылық жасалынса, оның ішінде әйелдермен 14 841 қылмыстық құқықбұзушылық, 2018 ж.-108 290 қылмыстық құқықбұзушылық жасалынса, оның ішінде әйелдермен 13 005 қылмыстық құқықбұзушылық, 2019 ж.-99 508 қылмыстық құқықбұзушылық жасалынса, оның ішінде әйелдермен 12 084 қылмыстық құқықбұзушылық, 2020 ж.-76 519 қылмыстық құқықбұзушылық жасалынса, оның ішінде әйелдермен 9 824 қылмыстық құқықбұзушылық жасалынған.

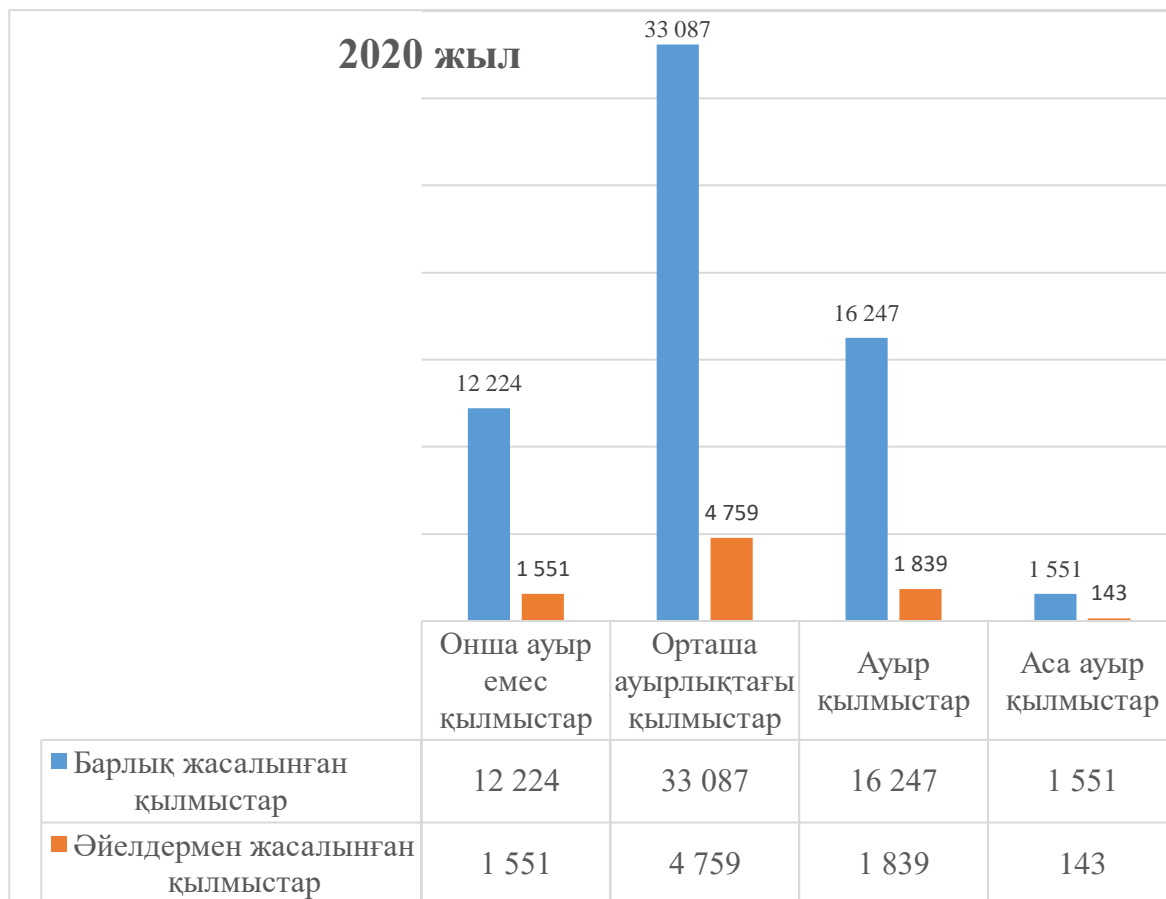
Яғни төмендегі диаграммадан жылдан жылға жасалынған қылмыстық құқықбұзушылық саныныңда, оның ішінде әйелдермен жасалынған қылмыстық құқықбұзушылық саныныңда азайғандығын көре аламыз. Әрине бұл көрсеткіш қуантарлық жағдай [1, 26].

Дегенмен, бұл әйелдермен жасалынған қылмыстық құқықбұзушылықтарды зерделей келе, төмендегі көрсеткіштерге назар аударғанымыз жөн [1, 2б].

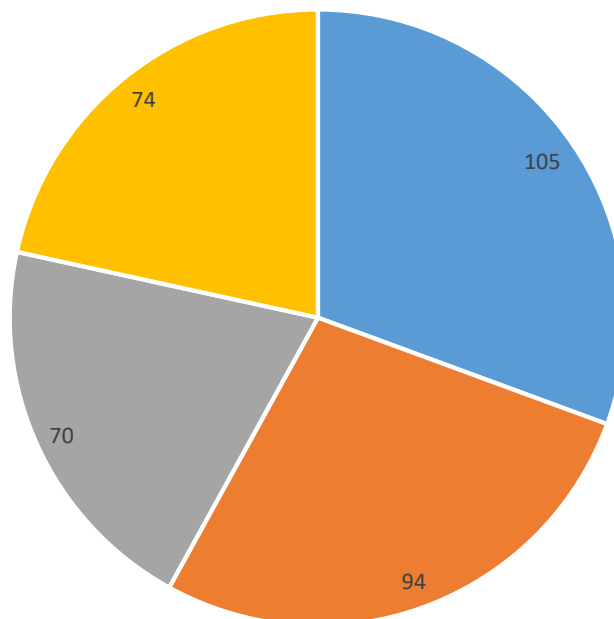

Бұл көрсеткіштерден байқағанымыз елімізде жасалынған қылмыстар санының азайғанымен, олардың ішінде ауыр қылмыстар жасаған тұлғалардың санының жылдан-жылға артып кележатқандығы байқалады. Мәселен, 2019 жылғы ауыр қылмыстар санатындағы қылмыстарды жасаған тұлғалардың саны 2020 жылға қарағанда 29,19% артқан (*2019 жылы тұлғалармен 12 576 ауыр қылмыстар жасалынған болса, әйелдермен жасалғаны-1 407, ал 2020 жылы тұлғалармен 16 247 ауыр қылмыстар жасалынған болса, әйелдермен жасалғаны-1 839*) [1, 26].

Соңғы төрт жылдың ішінде ҚР ҚК-нің 99-бабында көрсетілген қылмыстарды жасауда әйелдердің де еркектермен салыстырғандағы үлестік салмақтарына назар аударсақ, әйелдер де бұл қылмыс түрін жасауда белсендік танытуда. Мәселен, 2017 жылы бұл бап бойынша жасалынған қылмыстардың 88,22% ерлерге тиесілі болса 11,78% әйелдерге тиесілі болған. 2018 жылы бұл бап бойынша жасалынған қылмыстардың 88,53% ерлерге тиесілі болса 11,47% әйелдерге тиесілі болған. Ал 2019 жылы бұл бап бойынша жасалынған қылмыстардың 89,46% ерлерге тиесілі болса 10,54% әйелдерге тиесілі болған. Сонымен қатар 2020 жылы бұл бап бойынша жасалынған қылмыстардың 88,62% ерлерге тиесілі болса 11,38% әйелдерге тиесілі болғанын төмендегі диаграммадан көре аламыз [1, 26].

Әйелдердің адам өлтіру қылмысы. ҚР ҚК-нің 99-бабы бойынша

■ 2017 жыл ■ 2018 жыл ■ 2019 жыл ■ 2020 жыл

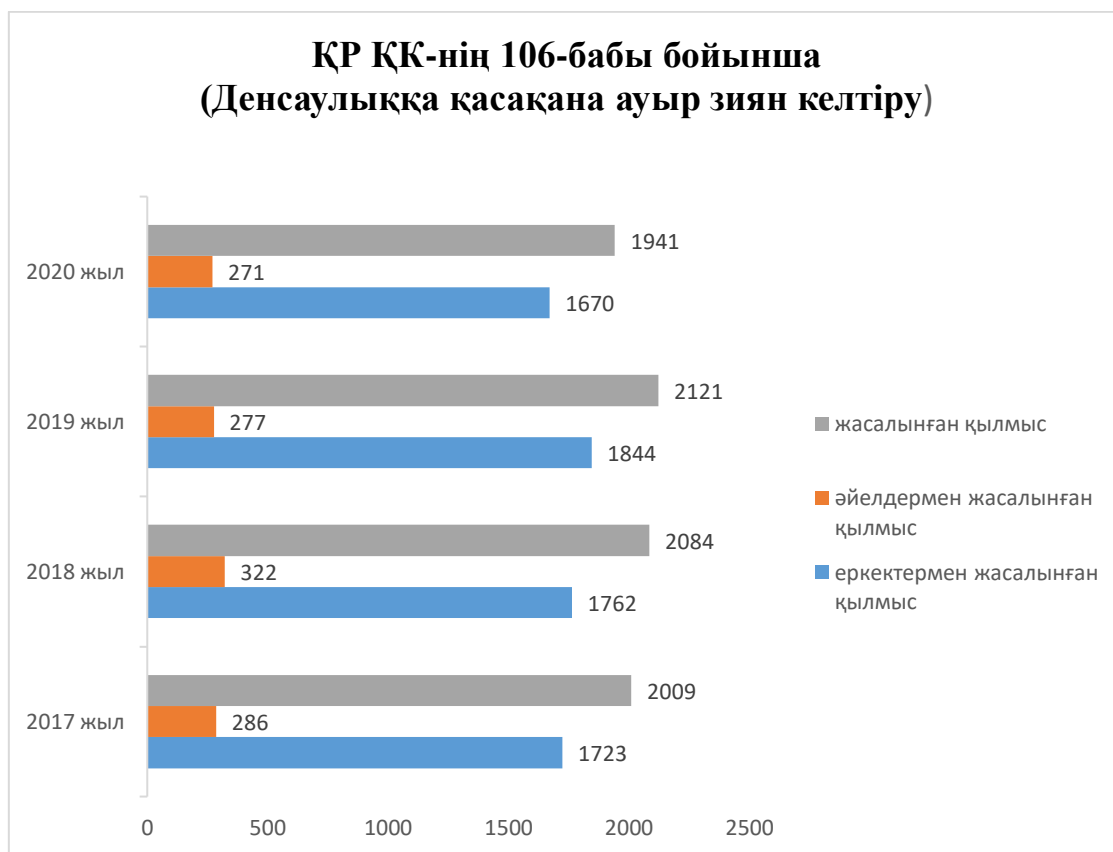
ҚР ҚК-нің 99-бабында көрсетілген қылмыстарды жасаған әйелдердің қылмыстық іс материалдарын зерделей келе, 2020 жылы (2019 жылы 70 қылмыстың-38) аталған баптағы көрсетілген 74 қылмыстың 47-ін әйелдер алкогольді масаң күйде жасағанын анықтадық.

Мысалға, 14.05.2019 жылы Астана қаласының мамандандырылған аудан аралық сотымен Н.А. Ивановаға қатысты ҚР ҚК-нің 99 бабының 1-бөлігінде көрсетілген қылмысты жасағаны үшін оған 8 жыл бас бостандығынан айыру жөнінде жаза тағайындалған.

Іс материалдарынан 2019 жылғы 15 ақпанда 20 сағат 15 минут шамасында Н.А. Иванова өзімен бірге тұратын Д. А.Петровпен және куәгер В. Н. Солохпен бірге Астана қаласы, Ақан Сері көшесі, 16-үй, 368-пәтер мекенжайы бойынша мас күйінде бола тұра, Д.А. Петровпен сөздері жарыспай, алауыздықпен ұштасқан, кісі өлтіру туралы қылмыстық ниет пайда болғанын байқаймыз.

Н.А. Иванова іс-әрекеттерінің қоғамдық қауіптілігін шынымен түсініп, өз іс-әрекеттерін әдепсіз сөздермен сүйемелдеп, оң қолымен орындықтан ас үй пышағын алып, Д.А. петровке жақындап, сол жақ кеуде аймағына бір соққы жасады. Пышақ жарақатынан жәбірленуші Д.А. петров есін жимастан сол жерде қайтыс болды [10].

Сонымен қатар әйелдер «ҚР ҚК-нің-106 бабында» көрсетілген қылмысты яғни денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру қылмыстарын жасауда да өз орындарын алуда.

Осы орайда әйелдер қылмыстылығының құрылым зерделейтін болсақ, олардың яғни әйелдердің қылмыстылығының құрылымын және бас бостандығын айыру жазасын өтеп жүрген сотталған тұлғалардың қылмыстық-құқықтық белгілеріне талдау жұмыстарын жүргізе келе, әйелдердің пайдакүнемдік ниеттегі зорлық-зомбылық қылмыстарын жасаудағы үлес салмақтарының тұрақты болуы белгілі бір тенденциясының қалыптасып отырғандағын көрсетеді.

Дегенменде қазіргі таңдағы әйелдердің арасында ұрлық қылмыстарын (2017ж.-6573, 2018ж.-5723, 2019ж.-5517, 2020ж.-3877) және тонау (2017ж.-209, 2018ж.-201, 2019ж.-182, 2020ж.-108) қылмыстарын жасауда олардың белсенділіктерінің азюы қуантатын көрініс (Қосымша 1).

Тағыда бір қоғамды алаңдататын жайт соңғы бес жыл ішінде отбасылық-тұрмыстық салада жасалған құқық бұзушылықтар санының күрт өсуі (2017ж.-446, 2018ж.-919, 2019ж.-902, 2020ж.-924) [1, 26].

Бұдан байқағанымыз, аталған қылмыстардың арасынан әйелдердің өздері отбасында алдымен зорлықпен зомбылықтың құрбанына айналып, әбден моральдық тұрғыда шаршап, мұндай жағдайдан шығудың амалы ретінде, зорлық-зомбылық қылмыстарын жасауға мәжбүр болған.

Мысалға, 2020 жылы Алматы қаласының мамандандырылған ауданаралық сотымен Т-есімді азаматшаға қатысты ҚР ҚК-нің 99-бабы бойынша сот тергеуі басталынған. Алайда судья қылмыстық іс-материалдарын, сондай-ақ, куәгерлердің жауаптарын зерделей келе, азаматша Т-ның 7 жыл азаматтық некеде тұрған жолдасы М-ның біраз жылдар бойы Т-ға қатысты күш көрсету фактілерін анықтаған. Сонымен қатар азамат М-ның тұрақты түрде есірткі мен алкогольді ішімдіктерді пайдаланатынын ескере отырып, сот талдауы кезінде азаматша Т-ға қатысты оның әрекетін ҚР ҚК-нің 112-бабы 2-бөлігі бойынша жаңадан саралап, «Қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соққан әрекет», - деп танып, оған қатысты бір жыл бас бостандығынан айыру жазасын тағайындаған.

Азаматша Т-ны тергеп-тексеру кезеңінде уақытша ұстау изоляторында 6 ай отырғандығын ескеріп, оған қатысты айыптауларды алып, сот залынан босатқан [9].

1.2 Әйелдердің девианттық және қылмыстық мінез құлқына тарихи, әлеуметтік-экономикалық және мәдени факторлардың әсері

Қоғамдағы әйелдердің жағдайына қатысты көптеген наным - сенімдер мен жалған көзқарастардың тамыры тарихтың тереңіне енеді. Әдетте дәстүрлер мен тарихи кезеңдерде де отбасындағы ерлер мен әйелдердің жыныстық қатынастарында да, қоғамдық қатынастар саласында да бірқатар ерекшеліктерінің болғандығын растайды. Тарихтағы ғасырлар бойы жыныстық

қатынастардың күнәқарлылықтың көрінісі, аскетизмді уағыздап, жыныстық құмарлықтан туындаған зұлымдықты білдіретін және бейнелейтін оқиғалардың болғандығын көрсетеді. Бұл оқиғалар әсіресе ерте және ортағасырлық христиан дініне тән болған.

Бұл кезеңде қоғамда әйелдердің алатын орны мен олардың отбасындағы рөлі, мәдениеті мен тарихы туралы Сократ, Периклес, Алькивиад, Фидиас, Анаксагор, Калистрат, Светониус, Платон және Аристотель өз ғылыми зерттеулерінде мына мәселеге көңіл бөлген болатын, «ежелгі қоғам отбасындағы әйелдердің құқықтары өте шектеулі болғанын ерекше атап көрсетіп, әйелдерде таңдау құқығының мүлдем болмағанын және бастама құқығы, мүлікке иелік ету құқығының да болмағанын жазып кеткен» [10; 25]. А. Бебель сол уақытта «әйел күйеуімен төсек бөліскенін, бірақ тамақты бөліспегенін айтқан, яғни бұл дегеніміз әйелдің соншалықты ешқандай құқысының болмағанын көрсетті. Сондай-ақ, бұл заманда құл иеленуші мемлекеттер арасында сарбаздарға мұқтаж болу себебінен, неке шартын жасасу қоғамдық міндетке айналғанын көрсеткен» [10, 266].

Өз кезегінде әйгілі Платонда бұл мәселе бойынша: «некесіз өмірдің ыңғайлы және пайдалы екеніне үйреніп қалмау үшін, жыл сайынғы салық төлеуі керек екендігін жазып кеткен» [10, 276].

Осындай ер адамға деген тәуелділіктің болуынан әйелдер өздерінің қорлауын неке адалдығын міндеттерін бұзулармен өтеуге тырысқан. Спартандықтар, этрусқандар, содан кейін немістер осы тектес моногамияны әрі-қарай дамытуда қарқынды алға қарай қол жеткізді: әйелдер бұл қоғамда еркін орынға және деңгейге ие болған.

Орта ғасырларда жыныстық некеден тыс қатынастарды ресми түрде қудалау жыныстық бұзылулардың, жезөкшеліктің, серфтердің отбасылық-некелік қарым-қатынастарының көптеп таралуымен қатар жүрді, әсіресе Германияда, Шотландияда кең таралған "алғашқы неке түні" тиесілі феодалдардың мүдделерімен анықталды. Алайда, сонымен бірге ақсүйектер әйелдері көбірек тәуелсіздік көрсете бастайды, олардың әлеуметтік өмірдегі маңызы арта бастайды. Көркем әдебиетте Рыцарлық махаббат деп аталатын жоғары сезімдердің мотивтері басым. Францияның оңтүстігінде, Провансада әдемі ханымның табынуы гүлдейді, әйелдің сұлулығы, махаббаты, даналығы мен тектілігі шырқалады.

И. Я. Бахофен, Дж. Мак-Ленц Зандарының Дифференциалдық түрі, Э. Вестермарк, Ш. Летурно, А. Эспинас, Л. Г. Морган, М. Ковалевскийдің еңбектерінен бұл тектес мәселелер айқын көрініс тауып, «әйелдер мәселесіне объективті көзқарас, әйелдерді еркектерден бөліп қарауына жол бермеу қайта өрлеу дәуірінде қалыптасты. XVII ғасырдың аяғы-XIX ғасырдың басында тең бағыттағы зерттеулердің тақырыбы кеңейе түсті; әлеуметтанушылар мен психологтар, 19 ғасырдың екінші жартысынан бастап, әйелді неке, отбасы, жыныстық қатынастардың әртүрлі формаларымен ғана емес, сонымен бірге

элеуметтік жүйе мен мәдениеттің басқа элементтерімен де байланыстыратынын көрсетеді» [11].

Қоғамдағы гендерлік және элеуметтік-экономикалық қатынастардың өзара байланысының формаларын талдаудың классикалық мысалы ретінде Ф.Энгельстің "жеке меншік отбасы мен мемлекеттің шығу тегі" атты кітабын айтуға болады. Биологиялық заңдар арқылы әйелдердің мінез-құлқын қарастыруға арналған, талантты ағылшын дәрігері, сот-педагогы, табиғаттанушы Х.Эллистің "Жыныстық қатынас психологиясын зерттеу" атты жеті томдық еңбегінде бұл жағдаяттар егжей-текжейлі сипатталған. Жыныстық негізде жасалған әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстарын барынша сипаттайтын материалистік негізге негізделген М.Хиршфельд, А. Молл, А. Форель, В. Х. Бехтерев сияқты ғалымдардың еңбектерін атап өткен жөн. Сонымен бірге консервативті христиандық көзқарастар викторианизм сияқты құбылысты қалыптастырды (әсіресе Англия патшайымы Виктория дәуірінде кең таралған) Батыс Еуропадағы және әйелдердің гендерлік қатынастарының ғылыми зерттеулеріне теріс әсер етіндігі дәлелденген.

Сексопатолог Р.Фон Крафт-Эбинг, «әйелдердің психикалық ауытқуларынан туындаған жыныстық ауытқуларының пайда болуы олардың туа біткен немесе әбден моральдық тозудың салдарынан пайда болатындығын, ал әйелдер жасаған қылмыстардың негізі психосексуалдық дисфункциялары, «жыныстық азғындық» деген көзқарасын білдіретіндігін атап көрсеткен» [12].

Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстарын зерттеуге арналған әдебиеттердің арасында, Чезаре Ломброзоның "Қылмыстық адам", "Қылмыскер әйел және жезөкше" атты еңбектеріне назар аударғанымыз жөн. Ол өз кезегінде, сан алуан түрлі мұрағаттық қылмыстық істерді зерттей келе, бір итальяндық қауіпсіздік мекемелерінде жазасын өтеп жатқан оның ішінде зорлық-зомбылық қылмыстарын жасаған қылмыскерлердің сыртқы деректерін портреттерін сипаттап жіктеп, өз кезегінде күрделі талдау жүргізді. Ғалымның бұл жұмысының жемісі барлық ұрылар мен адам өлтірушілер, сонымен қатар христиан тарихындағы алғашқы адам өлтірушілерді зерделеуде көп үлесін қосты. Бұдан бөлек ғалым қарабайыр инстинкттері және неандертальдық белгілері бар адамдардың қылмыс жасауға бейім адамдар екендігі жөнінде тұжырымдама берген. Ч.Ломброзоның пікірінше, « қылмыс жасаушы әйелдердің түрлері ер адамдарына қарағанда әлде қайда қорқынышты» болатындығын көрсеткен. Бұл ғалымның өзінің зерттеп тұжырымдаған саралауына сәйкес, барлық қылмыскерлерді келесідей 4 топқа бөлуге болады:

1) туылу сәтінен бастап өзгеріске ұшырағандар (деградацияның) сыртқы белгілеріне ие, олар қылмыскерлердің отбасында немесе балалар үйінде тәрбиеленгендер, ешқашан жұмыс жасамағандар, бірақ қылмыспен ұштасатын әрекеттерді жасағандар;

2) белгілі бір себептермен жан ауруына шалдыққандар - есі кем адамдар немесе уақытша (шабуыл түрінде) немесе тұрақты психикалық бұзылулардан зардап шегетіндер, келеңсіз немесе жат әрекеттер жасайтындар, олар адамзатқа

зиянсыз немесе ұсақ ұрлық жасаулары мүмкін, ал кейбір жағдайларда өте агрессивті және толық оқшаулануды қажет ететін тұлғалар да кездеседі;

3) жастары белгілі бір жасқа жетіп, қартайған қылмыскерлер - олар сезімтал эмоционалды тұлғалар (қызғаншақтар, өмірде белгілі бір себептер бойынша алданған әйелдер және т. б.);

4) абайсызда аз уақыт аралығында пайда болатын қылмыскерлер –өмірлік тәжібибесі жеткілікті оң бағытты ұстанып жүрген, қоғамдық пайдалы қызмет атқарып жүрген, белгілі себептерге байланысты өкінетін және бұрын соңды заңды бұзбаған яғни белгілі бір қылмыс түрін жасаған тұлғалардың кездейсоқ кездесетін түрлері.

XIX ғасырдың 70-ші жылдары Ч.Ломброзо өз зерттеуін жүргізе келе туа біткен қылмыскердің белгілері кестесін жасаған болатын. Олардың арасында қылмыскерлерге сипаттама бере келе оларға тән белгілер ретінде мыналарды белгілеп кетті: кең маңдай, үлкен төмен бағытталған жалпақ мұрын, сақалдары сирек, жаңадан өсіп келе жатқан құлаққаптары бар, жүрекшенің ерекше формасы, ақсандап жүретін, омыртқалары кисық, аяқтары шамадан тыс үлкен және т.б. белгілерімен ерекшеленген. Осыған ұқсас белгілердің жалпы саны шамамен 40-тан асатындығын көрсетті. Дегенмен, бұл жарқын көрініс тапқандар қатарынан. Ч. Ломброзо қылмыскердің бетіндегі қылмыстық белгілерді сызғышпен және циркульмен өлшеу арқылы анықтауға болатынына сенімді болды. Тұқым қуалаушылық мәселесіне назар аудара отырып, ғалым қылмыскерлердің отбасылық кестесін және олардың даму мәселелерін құрады. Бұл зерттеулердің Ч. Ломброзо мен оның әріптестерін қатты таң қалдырып, зерттеулерді әрі қарай жүргізуге итермеледі.

Осылайша, провинциялық бір қаланың мұрағатындағы құжаттармен таныса келе, ол азаматтардың едәуір бөлігі 200 жыл бұрын өмір сүрген жаман мінез-құлық бір әйелден шыққанын, оның ұрпақтары 900 адамды құрайтынын, олардың 200-ден астамы ұрылар, өлтірушілер, зорлаушылар, сондай-ақ ақыл-есі кем адамдар екенін анықтады. Жалпы саны 800 адамнан тұратын басқа қылмыстық отбасында 160 жезөкше, 150 ұры мен қаңғыбас, бірнеше ондаған женгетайлардан және 300-ге жуық психикалық ауру болған адамдардан құралғанын анықтаған. Ч. Ломброзо бұл үлкен отбасының мүшелері түрмеде 200 жылдан астам уақыт өткізді деп санайды. Италияндық зерттеуші сонымен қатар климат, мәдениет, білім, отбасылық жағдай, қылмыскерлердің ұлттық ерекшеліктері сияқты факторларды жөніндегі ақпараттарды өз кестелеріне енгізді. Жоғарыда айтылғандай. Ч. Ломброзо әйелдер қылмысын ерекше санатқа бөліп, әр қылмыскерге жеке көзқарасты талап етті. Ұлы итальяндық ғалым ешқашан өз көзқарастарының абсолютті дәмін талап етпеді, әрдайым өмірдің әртүрлі көзқарастары бар екенін қоса айтқан [13].

Ағылшын Чарльз Горингтің және Ресейлік патологоанат Д.Н.Зерновтың еңбектері итальяндық зерттеушінің кейбір көзқарастарының сәтсіздігін дәлелдегеніне қарамастан, қазіргі криминологияда «ломброзианиземестер» деп

аталатын бүкіл бағыт бар. Қол жетімді ғылыми әдебиеттерді талдау барлық уақытта әйелдер агрессордың орнына құрбан болғанын көрсетеді [14].

Біріккен Ұлттар Ұйымы (бұдан әрі-БҰҰ) өз отырыстарында аталған мәселе бойынша бірнеше рет сұрақтарды көтеріп, осы тектес мәселелердің маңыздылығы туралы ұйым мүшелеріне жеткізуге тырысып, аталған мәселенің жаһандық және өмірлік маңызды деп санады. Сонымен қатар бұл мәселелерді зерттеу ерлер мен әйелдер арасындағы қарым-қатынастарға, оның ішіндегі теңдікті қалыптастыруға қатысты мәселелерді зерттеуге ықпал етуіді қажет екендігін көрсетіп белгілеген. Нәтижесінде БҰҰ 1981 жылдан бері әйелдер мәселесі жөнінде жыл сайынғы халықаралық форумдар мен отырыстар өткізіп, жыл сайынғы бұл саладағы мәселелерді қарқынды талқылауда.

Осы тектес зерттеулердің бірі болып Қазан төңкерісіне дейін жүргізілген феминистік зерттеу. Ресейде өткізілген бұл зерттеу 1917 жылдан кейін әйелдер мәселесіне деген қызығушылық өзектілігін жоғалтып, бұл мәселе әрі қарай қарастырылмай қалды. Осыдан кейін КСРО-да тоталитарлық режим жағдайында 30-жылдары әйелдердің барлық мәселелерін түбегейлі шешу туралы айтылды. Осылайша әйелдер мәселесі шетте қалып, тек қайта құру кезеңінде ғана қайта жанданып, зерттеулер жүргізіле бастады.

Бұдан бөлек, жеке тұлғаның басындағы мәселелер психологиялық мәселелермен ұштасатын болғандықтан, оны әлеуметтік факторларға сілтеп қойып, екінші кезекте қалдыруға болмайды. Осы мәселелерге сүйене отырып, адамның дамуын да, мінез-құлқын (қызметі мен қағидаларын) анықтайтын факторларды неғұрлым егжей-тегжейлі саралау керек, яғни осы тектес жағдайларды (сыртқы) және субъективті (ішкі) жоспардың мән-жайларының (факторларының, сәттерінің) арақатынасы оның ішінде қылмыскер әйелдерден мен қылмыстық жағдайлардың типологиясын құрудың жалпы жүйесінде көрініс тауып оны егжей тегжейлі зерттеуге бағыттау қажет. Бұл мәселе осыған ұқсас шетелдіктермен жүргізілген әртүрлі зерттеулерге деген көзқараспен расталып, олардың кейбірін біз бұдан әрі келтіргеніміз жөн болар.

БҰҰ сарапшылары осы тектес елеулі мәселе ретінде отбасындағы зорлық-зомбылық пен интимдік серіктестің яғни жыныстық қатынасқа түсетін серігімен зорлық-зомбылығын ажыратады, олардың пікірінше, ер мен әйелдің арасындағы қарым-қатынаста мінез-құлықтың екі моделі бар. Оның біріншісі бір уақытта бірнеше жаман қарым-қатынас формаларымен сипатталатын қатыгез мінез-құлық және құқық бұзушының мінез-құлқын бақылайтын күш-жігердің артуы, ал екіншісі неғұрлым қалыпты жағдайда, серіктестер үнемі физикалық агрессияға әкелетін ашуланшақтық пен тітіркенуді сезінеді (егер әйелдер агрессияны жасаса, онда, әдетте, өзін-өзі қорғау мақсатында). Бұл сарапшылардың пікірінше, дамыған елдердегі әйелдер өз төсектес жұптарын өлтіру көрінісі мәдени факторлармен және қарудың қол жетімділігімен анықталады, мысалы, АҚШ-та әйелдер атыс қаруынан жиі өлтіріледі. Үндістанда атыс қаруы сирек кездеседі, бірақ өртеу арқылы ұрып-соғу және өлтіру кең таралған: әйелдер көбінесе керосинмен құйылып, отқа өртейді, ал

сосын оларды ас үйде болған апат салдарынан қайтыс болды деп мәлімдейді (ауылдық жерлерде 15 пен 44 жас аралығындағы әйелдердің бестен бір бөлігі тіркелген). Мұсылман, Жерорта теңізі, Латын Америкасы елдерінде әйелді қауіп-қатерге душар ететін ерлердің ар-намысы мен әйелдердің пәктігі туралы ұғымдар басым. Бірқатар қауымдастықтарда отбасылық ар - намысты сақтаудың жалғыз жолы - "күнә жасағандар" әйелді немесе қызды өлтіру; Мысырдағы әйелдер арасындағы кісі өлтіруді зерттеу әйелдердің 47% - ын зорлау құрбаны болғаннан кейін жақын туыстары өлтіргенін көрсетті [15].

Агрессия психологиясы саласындағы жетекші зерттеуші Л. Берковиц американдық отбасылардағы зорлық-зомбылыққа ұшыраған ерлі-зайыптылардың қарым-қатынасының маңызды ерекшелігі-олардағы әйелдер де шабуылдаушы бола алады; әдетте олар ер адамдарға қарағанда физикалық зорлық-зомбылыққа бейім емес, бірақ соған қарамастан олар агрессивтілікті көрсете алады, әсіресе олар объективті түрде қауіп-қатер, ұрып-соғу арқылы ашуланғанда мұндай әрекеттер орын алады [16].

Бұдан әрі Л. Берковиц Мюррей Страус пен оның қызметкерлерінің зерттеу мәліметтерін келтіреді, «оған сәйкес күйеуі 28% жағдайда агрессияның жалғыз көзі ретінде әрекет етеді, ал әйелі 23% жағдайда; әйелдер ерлі - зайыптыларға жеңіл және ауыр зиян келтіреді, олардың күйеулері сияқты, әйелдер 8,9% ауыр жарақат алды, ал ер адамдар 8,0% жағдайда мұндай жарақаттарды алады. (Үйден тыс жерде ерлер мен әйелдердің зорлық-зомбылық жасағаны туралы статистикалық мәліметтер қаншалықты әр түрлі болса да, отбасында американдық әйелдер күйеулерінен еш кем емес, жұбайларына соққы берді немесе оларды пышақтармен немесе тапаншалармен қорқытады, тергеушілердің тұжырымына сәйкес, әйел зорлық-зомбылық құрбаны болған жағдайлардың шамамен 25% - ында және ер адам құрбан болған жағдайлардың 80% - ында қару қолданып жазаланды» [16, 297-299бб].

Өзінің монографиясында келтірілген шотландтық криминолог Мак-Леодтың пікірінде: "еркектерге қарсы зорлық-зомбылық әрекеттері әйелдерге қарсы зорлық-зомбылық әрекеттерінен гөрі жойқын екені анық. Бұл жағдайда еркек құрбандары әйел құрбандарына қарағанда жиі және ауыр жарақат алатындығын көрсеткен".

Барбара Крехимен, төсектес серіктерге қатысты зорлық-зомбылықтың таралуының әдеби мәліметтеріне талдау жасай отырып, келесі тұжырымдар жасалынды: АҚШ-тағы барлық үйленген әйелдердің кем дегенде 50% - ы белгілі бір уақытта ұрып-соғылады; Ұлыбританияда ерлердің шамамен 15% ы өмірде "интимдік қарым-қатынас серіктері тарапынан физикалық зорлық-зомбылыққа ұшырады" деп мәлімдеді, лесбияндық отбасылық зорлық-зомбылық 11-ден 73% - ға дейін, ал бисексуалдық қатынастардағы физикалық агрессияның таралуы 18-ден 47% -%; гетеросексуалдық қатынастардағы серіктестер жасаған зорлық-зомбылықтың таралуы некеге тұратындарға қарағанда жоғары және "кездесетін" немесе бірге тұратын жұптар. Әрі қарай, Б.Крейхи К. Барнетталдың Вихенің еңбектеріне сілтеме жасай отырып, жақын серіктес тарапынан зорлық-

зомбылықты зерттеуде әлеуметтік-демографиялық, жеке және тұлғааралық факторларды зерттеуге ерекше рөлберілетінін көрсетеді (төсектек серіктеріне зорлық-зомбылық қаупінің жоғарылауымен байланысты). әлеуметтік-экономикалық мәртебе, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, мінез-құлықтың жеткіліксіз коммуникативті модельдерінің болуы, деп тұжырымдылайды [17].

Атрессологиядағы жаңа бағыт - бұл әйелдердің жыныстық агрессиясындағы проблемалар. Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, жыныстық агрессивті әйелдер арасында, әдетте, бұрын бірнеше рет зорлық-зомбылық пен жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшырағандар басым болады, олар әртүрлі психосексуалдық бұзушылықтармен сипатталады; әйелдерде құрбан болған әйелдерді (балалар, әйелдер, ерлер) қарым-қатынаста мәжбүрлеудің басым стратегиясы-ауызша қысым, алкоголь немесе есірткіге мас болу-бұл ерлердің де, әйелдердің де жыныстық құрбан болу қаупінің факторлары болып табылады.

Адам өлтіретін әйелдер, әсіресе үнемі адам өлтірген әйелдер зорлық-зомбылық қылмысында ерекше орын алады, осы мәселе бойынша жарияланымдар ерекше сипатқа ие болып табылады. Тарих ондаған әйел есімдерін сақтап қалды, олардың есебінде жүздеген адам қаза тапты. Қайғылы оқиғалардың бірі, Трансильвания графинасы Эржбет Баториге (XVI ғасыр) тиесілі. 10 жасында ол лесбияндық және садистикалық бейімділіктермен психикалық бұзылыстың белгілерін көрсетті. 11 жасында ол Венгр графына үйленіп, Словенияға көшті. Әйелі мен күйеуі өздерінің көп уақыттарын сатанинских оргиялар, қыздық перделері бұзылмаған қыздарды мәжбүрлеп жыныстық қатынасқа итермелей отырып оларды өлтіріп қандарына шомылған. Көп ұзамай Баторидің күйеуі түріктермен соғыста қаза тапты, ал Эржбеттің туыстары оны билікке сатып берді. Венгриялық сот инстанциялары отыз бес жыл ішінде жас әйелдердің 40-тан астам өліміне қатысты деп айыптады. Оның айыптау ісі Братиславадағы Парламентте жабық процесстетіндалды. Сотталушының кінәсінің дәлелі болып: оның жеке зорлық-зомбылық әрекеттері жазылған күнделігі, азаптаулар мен өлтірулердің егжей-тегжейлі сипаттамасы, тірі қалғандарды қинап өлтіргендіктері туралы мәліметтер; азаптау мен зорлық-зомбылықтың іздері бар әйел мәйіттерінің көптеген қалдықтары анықталып табылды. Сот үкімімен графиня өз сарайының үй-жайларының бірінде құлыпталды [18]. Баториде де "Салтыч" сияқты психикалық аурудың бар екендігіне күмәндануы мүмкін. Алайда бұл қылмыскерлер өздерінің іс-әрекеттерінің нақты сипаты мен әлеуметтік қауіптілігін түсінгендігі анық байқалады. Олар қылмыстың іздерін жасыруға тырысты, жазадан құтылу, куәгерлерді қорқытуға тырысты. Бірақ бұл жерде садомасохизм түріндегі жыныстық артықшылықтың бұзылуы мүмкін психопатия туралы айтып отырмыз.

1981 жылы Сан-Антонио қаласының алқабилер соты 27 жастағы медбике Дженин Джонсты емдеу мекемесіндегі пациенттердің яғни 46 баланы өлтіргені үшін өмір бойына бас бостандығынан айырды (тергеу мәліметтері бойынша, одан да көп құрбан болған). XX ғасырдың соңында Лондонда бірнеше ондаған

ер адамдар суық қарумен және ерекше қатыгездікпен өлтірілді. Бұл жағдай жас жігіттің полицияға көптеген пышақ жарақатымен жүгінген кезінде ғана анықталды. Ол тергеушілерге кешкісін қайтып келе жатып, 40 жастағы жақсы киінген әйелді кездестіргенін және ол әйелдің оған жыныстық қатынасқа түсуді ұсынғанын, содан кейін әлгі әйел оны өлтіруге тырыстқанын баяндап берген. Бұл адам өлтіруші әйел бұрын соңды тұрмыс құрмаған жасы келіп қалған Маргарет («Кровавая Марго») деген әйел болған. Ол әлгі Джек-Потрошитель сияқты моральдың тазалығы үшін күресуге тырысқан. Ол уақытша эпилепсиядан зардап шекті және діни сипаттағы ауыр тәжірибелердің әсерінен кісі өлтірді [18,91б]. Дженин Джонс пен Марго әр түрлі мотивацияға және психикалық ауытқулардың ауырлығына ие болды. Сан-Антониодан келген медбике қарама-қарсы жыныстағы проблемаларға тап болды, денсаулығына байланысты балалы бола алмады, сотта кішкентай емделушілердің қиналу жағдайын жеңілдету осындай әрекеттерге барғандығын мәлімдеді.

Сарапшылар Дженин Джонстың психикалық және мінез-құлық бұзылыстары бар деген қорытындыға келді, бірақ ол өзінің іс-әрекетін толық білдіріп жауап бере алатын болған. Оған қатысты ессіз, психиатриялық ауруханада мәжбүрлеп емдеуді қажет етеді деген, сот үкімі шығарылған.

Жалдамалы түрде бұндай қылмысты алғаш жасаған әйел Санкт-Петербург қаласының тұрғыны Алекс Попова деп санауға болады, ол 1879 жылы қатыгез күйеулерден әйелдерін құтқару үшін ақы негізінде "агенттік" ұйымдастырды. Алекс Попова тапсырыстарды өзі орындады, өйткені ол атыс қаруын жақсы меңгерген және улардың қасиеттері туралы білетін. Жеке өзі 300-ге жуық ер адамды өлтірді. Попованың өзі ұстау кезінде қарулы қарсылық көрсетіп, атылған болатын. Одесса қаласында тұтқындарды ұстайтын мекемеде қайғылы атаққа ие болған кәмелетке толмаған тауарлар Лиза" және жолдасы Ида" (тарих тек партиялық лақап аттарын сақтап қалды): өз қолдарымен тұтқындарды жаппай өлім жазасына кескен, ал атыс алдында олар тұтқындалғандардың көзін жұмған. Осы мекеменің тағыда бір Дора Евлинская деген қызметкері өз қолымен аталған мекемедегі тұтқын офицерлердің 450-ден астамын атып өлтіріп, оқтардың бірін міндетті түрде жыныс аймағына атқан.

Соғыстан кейінгі бүкіл тарихы үшін КСРО-да өлім жазасына кесілген жалғыз әйел Макарова Антонина Макаровна болды. Ол 1941 жылы тамызда Қызыл Армияның 19 жастағы медбикесі болып жүрген кезінде өз еркімен фашистердің жағына өтті. Оны Тонка пулеметші деп айтып кетті, өйткені ол тұтқындарды пулеметтен атып қырып тастады. Олардың ішінде коммунистер, еврейлер, РККА офицерлерінің отбасы мүшелері, партизандар болған. Ресми тергеу барысында Макарованың 168 адамды атқандығы анықталды [19, 29б].

Ғалымдар бұл аталған қылмыскерлердің мінез-құлқтарын талдай келе олардың бойында психосексуалдық патологиясының, садистикалық бейімділіктер пен некрофилияны көрсететін келеңсіз қасиеттерге ие екендігін анықтаған. Осы орайда Алекс Попов пен Антонина Макаровтың жасаған

әрекеттерінде оларды өзіншілдік мотивпен белгілі есептің болғандығы біріктіреді.

Терроризм мәселесін қарастыра отырып, әйгілі профессор Л.В. Сердюктың зорлық-зомбылық жөніндегі тақырыпты қаншама жерден зерттесеңде зорлық мәселесін соңына дейін шешу мүмкін емес, өйткені зорлық-зомбылық мәселесі формасы жағынан да, ішкі мазмұны жағынан да өзгермелі болып келеді. (мысалы, соңғы 10 жылда қазіргі әлемдегі террористік актілер) [20].

Осы тектес әйелдер арасында да содырлардың террористік ұйымдарының бірі «Народная воля» болды. «Вера Засулич, София Перовская, Геси Гельфман, Вера Фигнер, Мария Кутитонская, Мария Калюжная, София Гинсбургтің» жасаған террористік актілері бүкіл әлемді дүр сілкіндіріп қана қоймай басқада содырларға күш бергені анық [21;526]. Бұл әйелдердің барлығы жасөспірімдер кезінен бастап-ақ, басқалардың пікіріне мүлдем төзбеушіліктен, және өз өзіне қол жұмсап салуға әрекеттенген мінездері арқылы олардың осындай әрекеттерге баруға мүмкін деген мінез-құлқындағы ерекшеліктер байқалғанын ғалымдар зерттеп көрсетті.

Уақыт өте келе осы тектес ұстанымдарды ұстанушылар «Народная воля» партиясын қалыптастырып олардың мұрагерлері яғни содырлары табылды. Бұл ортада әйелдер содырлардың сандық құрамының үштен бір бөлігін құрап, олардың жасы 25 - тен аспаған және барлығы да орта табысы жоғары отбасыларда жеткілікті тәрбиеленіп, жақсы білімді алғандар (44 әйелдің үшеуі ғана бастауыш білімге ие болған).

Л.В. Сердюк, зерттеушілерге сілтеме жасай отырып, 1907 жылы бұл ұйым террористерінің қолынан 1905 жылмен 1907 жылдар аралығында 4500 шенеуліктер, әскерилер, сонымен қатар қала тұрғындарының қаза тапқанын көрсетті. Ал 1901 жылмен 1911 жылдар аралығында осы ұйым мүшелерімен террорлық әрекеттердің арқасында 17 мың адам жапа шеккенін (көбіне адамдар өлтірілген) ашып жазды [21, 556].

О.В. Будницкий мұрағат материалдарын, сол кездегі психиатрлардың тұжырымдарын, террористің естеліктерін егжей-тегжейлі зерттей отырып, бұндай әрекеттердің себебі революциялық идеялар әсіресе адамдар өзін-өзі өртеумен байланысты психикалық тұрақсыздық, бейбіт өмірде қолданылмайтын, кез-келген жағдайда өзін-өзі көрсетуге тырысатын адамдардың көзқарасы мен олардың психикасындағы ауытқулардың салдарынан орын алды деген қорытындыға келеді (психикалық аурулардан зардап шеккен: «Дора Бриллиант, Татьяна Леонтьева, Фрума Фрумкина, Евст Рогожинникова, апалы-сіңілділер Екатерина Измайлович, Анна Распутина) [22].

Бұл лаңкестердің пікірінше осындай өз-өздерінің жандарын қию арқылы зорлық-зомбылық әрекеттерін жасау бұл жалған діни постулаттарды өлтіруге және болашақ ұрпақтың көз алдында жасаған әрекеттерінің дұрыстығына көз жеткізу үшін жасалынған әрекеттер деп айтуға болады.

Диссертациялық зерттеу авторының пайымдауынша, көтерілісші әйел адамдардың мінез-құлықтарындағы айтарлықтай ерекшеліктерінің орын

алғанынал кейбіреулерінің психикалық тұрғыдағы ауытқуларды анықтағанын, дей тұрғанменде олардың қызметі қоғамдағы әділеттілік, гуманизм мәселелері, екінші жағынан қоғамдағы әділеттілік үшін кек алудың түрімен сондай-ақ осындай мәселелермен күресуге бағытталған болған.

Осы орайда қазақ қоғамында әйелдердің қылмыстық мінез құлықна тарихи факторлардың әсерін ескермес бұрын, әйел адамының қазақ қоғамындағы орнына құқықтарына тоқталғанымыз жөн болар.

XVII-XVIII ғасырларда психикалық және рухани саладағы теңдікті түсіндіру яғни феодалдық бұйрықтар, онда адам туылған сәттен бастап шешілмейтін қоғамдық теңсіздік мәселесі қоғамның саяси өміріне ене бастады. Осы мәселелер жөнінде атақты ағартушылар Ж. Ж. Руссо [23], Ш. Монтескье [24], П. Гольбах [25] ежелгі грек ағартушылары сияқты идеологиялық негізге алып, теңдік мәселесі-бұл адамның жоғарғы құқығы, және ол туған сәттен бастап әркімге тән қасиет акендігін атап көрсеткен. Олардың пікірінше: «теңдік, құқық бар, яғни барлық адамдарға, халықтарға, ұлттарға, нәсілдерге бірдей дене табиғаты бойынша адамдар тең» [23, 203б].

Дәл осындай пікірді белгілі материалист философ Б. Спинозада ұстанған. Ол былай деп түсінік берген «теңдік мәселесі де оның күшінің мәселесіде алыс яғни оның күші шексіз, бірақ бүкіл табиғаттың әмбебап күші, барлық адамдардың күші ретінде табылады, жеке тұлғаның бәріне жоғарғы құқығы бар» [23, 203б].

Осындай ұлы ағартушылардың пікірлерімен келісе отырып, мыналарды атап өткен жөн деп санаймыз, бұл теңдік мәселесі адамзаттың бәрін алаңдатып отырғанына қарамастан, даму кезеңдері туралы, оның ішінде әйелдерге тең құқықтар беру мәселесіне ескеркен жөн. Сондықтан философтар, ойшылдар, ғалымдар, саясаткерлер ежелгі дәуірден бастап бүгінгі күнге дейінгі әйелдер мәселесіне көп көңіл бөлгендігі ең үлкені кездейсоқ мәселе емес екендігін айтады. Көпшіліктің пікірі бойынша әйел адамы қоғамның өмірі мен дамуында маңызды рөл атқаратындығын айтады. Дж. А. Кондорсе «әйелдердің заңсыздығы теріс әрекеттерге баруларының салдары бүкіл қоғам үшін қауіпті» [26]. Ж. Ж. Руссо да әйелдің адамзат қоғамының толық құқылы мүшесі болып табылатындығы және ер адаммен табиғи құқықтарының тең құқылы екендігін, сондай-ақ жыныстар арасындағы теңсіздікті тудырған алалаушылықтарды жою керектігін көрсеткен [23,6б].

Әйелдерді жыныстық белгілеріне байланысты кемсіту мәселесі жарыспалы мәселе ретінде қалып, бүгінгі күні осының салдары байқалып келеді.

Осыған байланысты, біздің ойымызша, тереңдікті және дискриминациялық факторлардың күшін яғни дәстүрлі алғышарттарды ескерусіз және мәдени-тарихи деректерді ескермеу мүмкін емес. Өйткені, кез-келген әлеуметтік құбылысты оның тарихи тамырларын білместен, дұрыс түсіну мүмкін емес, сондай-ақ, бұл құбылыс қандай жағдайда пайда болды, ол қалай дамыды және қазіргі заманда қандай жағдайда екендігіне назар аударған дұрыс.

Белгілі болғандай, Қазақстан мәдениеті өз негізінде патриархалдық болып табылады, сондықтан қоғамда ер адамның әйелден үстемдігі әлі де қабылданатыны сөзсіз. Халықтың негізгі бөлігін құрайтын 43% - ға жуығы [27] ауыл тұрғындары екендігі, Қазақстан үшін патриархалдық проблеманың орын алатындығын айта кеткен жөн.

Ж. Х. Жүнісованың пікірінше: "қазіргі замандағы" патриархалдық мұраның " себептері ол қазақ қоғамы яғни қазақтың ой-өрісі, оның ішінде азаматтардың көпшілігі өздерінің тамырларына деген адалдығымен шектеліп, аймақтық және жергілікті менталитеттің қалыптасу мәселесі болып отыр [28].

Көшпелі кезеңде VII-VIII ғғ. әйелдер арасында жыныс белгісіне байланысты кемсітушілік болған жоқ. Түріктердің құндылық бағдарларының негізгі элементтерінің бірі әйелдердің тең жағдайда болуы. Дала демократиясының бұл ерекшелігінің бірі күлтегін құрметіне Орхон Енисей жазба ескерткішінде көрініс тапқан. Түріктердің құндылық бағдарларының негізгі элементтерінің бірі әйелдердің тең жағдайда екендігі анық көрсетілген. Мысалы, олардың әйелдері, анасы, әпкесі, қызы түркілердің ортасында махаббат пен қамқорлық болды, олардың құлдықта болуы өлім деп саналды. Әйелдерге қарсы жасалған қылмыстар ең ауыр қылмыстармен бір қатарға қойылып, өлім жазасына жазаланған [29].

Осындай ойды белгілі ғалым Л. Н. Гумилевте айтады, ол ежелгі түркілердің шаруашылық жүйесін зерттей келе, " түркілердің отбасы XIX ғасырдағы қазақтардың отбасынан еш айырмашылығы жоқ, тек түркілердің әйел адамға басқа құрметпен қарағандығын" зерттеген [30].

Осылайша, көшпелі әлемде әйел ер адаммен тең болған.

Көптеген ғалымдар көшпелі әлемдегі әйелдер құқығын шектеу мәселелері монғол шапқыншылығынан соң пайда болған деседі [29, 586].

Ұлы жүз аумағында қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу сәтінен дала қоғамдық және отбасылық өмірді реттеудің негізгі нормалары кәдімгі (адат) ғана емес, сонымен бірге мұсылман (шариғат) құқығының рөлін атап көрсетеді. Бұл кезеңге қарай ислам Оңтүстік Қазақстан аймақтарындағы қалаларда яғни осы аймақта шоғырланған билеуші қазақ элиталары толық исламды мойындап, оны өзінің арасында таратуға тырысқан [31].

Айта кету керек, әйелге қатысты бұл құқық нормалары қазіргі Қазақстанның кейбір аумағында бүгінгі күнге дейін бірдей қолданылуда. Мәселен, елдің басқа өңірлеріне қарағанда оңтүстік аймақтарында шариғаттың әсері анағұрлым маңызды орын алады [32].

Алайда, рулық қауымдастықтардағы әлеуметтік және отбасылық қатынастар көп жағдайда заңнамалық сипаттағы дәстүрлермен, сондай-ақ белгіленген көшпелі мәдениеттің адат нормаларымен реттеліп отырған.

Осы орайда Д. С. Сапарбаева ислам мәдениетін таратпау себептерін түсіндіре отырып, "қазақ даласындағы пұтқа табынушылықтың көптеген ғасырлар бойы үстемдік етіп, ал шариғатпен мұсылмандар кейінірек келген, себептерінен көшпенділердің еркін табиғи заңдарын бұза алмады"-деп көрсетеді

[33]. Осыған ұқсас пікірді Е. Әбіл қазақтардың әдеттегі құқығын зерттей келе XV-XVIII ғғ., қазақтар өздерін мұсылман деп танысада шарифат құқықтық салада үлкен рөл атқармағандығын атап көрсетті. Бұған дала адамдарының ханифиттік көзқарасқа жатуы ықпал етті және суннизм, әдеттегі құқықтың тәуелсіз маңыздылығын мойындайтын жерде экономикалық және әлеуметтік қатынастар нормаларға сәйкес келмегендігін байқаған [34].

Сонымен қатар, мұсылман және қарапайым заң олар құқықтың тәуелсіз формалары, бірақ олардың арасында бірқатар себептермен алдын-ала анықталған елеулі ұқсастықтар болғандығы анық. Осы орайда мұсылман құқығының қалыптасуы мен дамуы қарапайым заңның нормаларымен реттеліп, араб тайпалары да, исламды алғашқылардың бірі болып қабылдаған және басқа да жаулап алынған арабтармен-мұсылмандар осы ұқсастықтың салдарынан қарапайым заң нормаларын қабылдаған [35].

Қазақ тарихында үш заңнамалық құқықтық норма белгілі: "Қасым ханның қасқа жолы "(Праведный путь хана Қасым), " Есім ханның ескі жолы» (Есім ханның туған жолы), сондай-ақ "Тәуке ханның" Жеті жарғысы " (Тәуке хан құрған). Осы тарихи-құқықтық нормалардың маңыздылығын атап өту жөнінде, тұңғыш Президентіміз Н. Ә. Назарбаев: "олар тек қана қазақ қоғамының заңнамалық ескерткіштері ғана емес, сонымен қатар бізге жеткен көшпенділердің әлеуметтік және мәдени өмірі" екендігін айтқан болатын [36].

И. В. Корзун "Жеті жарғы" туралы айта отырып, " онда қажеттіліктерден туындаған қылмыстық-құқықтық нормалар, қазақ қоғамының әскери-саяси және әлеуметтік өмірінің нормалары ғана емес отбасылық-тұрмыстық қатынастарды реттейтін нормалардың да орын алғанын көрсеткен " [37].

Дегенмен Есім хан мен Қасым ханның заңнамалық нормаларынан "Жеті жарғы" нормаларының негізі алынғанын атап өту керек [38].

Қазіргі уақытта біз мұсылман құқығының нормалары әйелдер құқықтарын бұзатын ережелерді қамтиды деген мәселе даулы болып қала береді. Бұл мәселеге жауап беру үшін осы мәселеге арналған бірнеше ғылыми зерттеулерге салыстырмалы талдаулар жүргізу қажет. Айта кетейік, мұсылман құқығының қайнар көздері (шарифат) мұсылман заңы (Құран) және Мұхаммед Пайғамбардың іс-әрекеттері мен сөздері туралы аңыздар (сүннет) табылады.

Құранда "ниса" (әйел) деп аталатын әйелдердің орны жөнінде арнайы ережені қозғайтын арнайы сүре (тарау) бар. М. А. Сәрсембаеваның пікірі бойынша " ислам құқығы баршаның теңдік қағидасын жариялайды".

Өз ойын жалғастыра отырып, ол "исламда басты орын бар" екенін байқайды яғни әр бір адамның Алланың алдындағы міндеті және оған мойынсұну идеясының мәнінің жоғарғы екенін, онда жастарымыз қарттардың алдында, ал әйелдер-ерлер алдында бас июге міндетті " екендігін атап өтті [39].

Мұсылман әйелдерінің құқықтық мәртебесі жөнінде қоғамдағы танымал зерттеушілер О. Лебедева [40] және М. Агаев [41] атап өткендей, ислам әйелдің қоғамдағы жағдайын жақсартты яғни оған мұрагерлік , ажырасу жөнінде кейбір азаматтық құқықтары берілді. О. Лебедева өз еңбектерінде ислам пайда болғанға

дейін әйелдің жағдайын үй ыдысы айналасынан басқа оның ешқандай құқығының болмағанын атап өтті. Сондай-ақ ол, «Құран мұсылман әйелдеріне қаншалықты құқықты берседе соншалықты парыздарды міндеттейді»- деп мәлімдейді.

Осы орайда О. Лебедева мен М. Агаевтың пікірлерімен келіспей, басқа да көрнекті Н. Н. Остроумов сияқты зерттеушілер [42], Л. И. Климович [43], Б. П. Пальванова [44] мысал келтіре отырып, қарасақ Құранда: "ерлер әйелдерден жоғары (2 сүре, аят 228) "немесе" сіздің әйелдеріңіз-сіз үшін егіндік, қалаған кезде егіндіктеріңізге барыңыз (2 сүресі, аят 223), - деген оймен әйелге деген төмен көзқарас көрсетілген.

Сондай-ақ кеңес кезеңінің зерттеушілері М. Васикова [9, 266], А. Л. Могилевский [45], М. К. Гафарова[46], шарифат пен адата нормаларын зерделей келе, " Шығыстағы әйел революциялық кезеңіне дейін әйелдің күйеуінің меншігі болғанын атап өткен. Мұнда А. Л. Могилевскийдің күйеуінің әйеліне деген "құрметті" көзқарасын ұстау "шынайы" мұсылманға тән қасиет екендігін ескерген. Ер адамның әйелді мойынсұнуға мәжбүрлеу құқығы бұл оның міндеті және қарапайым емес, әркімнің "қасиетті" міндеті болды, оның орындалмауы мақұлданбайды, бірақ орындалуы сыйластықпен шектелген. Еркектер тіпті әйелге өмірдің досы ретінде қарап, онымен күнделікті қуаныш пен қиыншылықтарды шын жүректен бөліскісі келеді.

Осындай әрекеттерінің салдарынан исламда әйелдер, төзімшілдік, үндемей отырып өз міндеттерін орындауға бағытталды [45,276].

Зерттеушілер кеңес мемлекетін идеализацияланып, адаттың және шарифаттың нормаларын айыптап, тек Кеңес өкіметі кезінде ғана әйел тең құқықтар мен тиісті бостандыққа ие болғандығын көрсетеді.

Сонымен қатар, қазіргі заманғы мұсылман заңдарының зерттеушілері С. Зиманов пен Н. Өсеров мұсылман заңнамасының нормаларын қарастыра отырып, ондағы отбасылық-некелік қарым-қатынастарды егжей-тегжейлі, зерттей отырып, О. Лебедева мен М. Агаевтың пікірімен келісіп, шынында да, "ислам пайда болғанға дейін әйелдердің күйінің мүшкіл болғандығы мәселен арабтардың өзі жаңа туған қыздарды тірідей жерге көмумен байланысты олардың қадір-қасиеттерін масқаралаған.

Алайда, «әйелдің жағдайын ер адамның жағдайымен салыстырғанда, мұсылман қоғамындағы ерлердің құқықтары көбірек болды» деген қорытындыға келді.

Осылайша, бұл бағыттағы жұмыстарды талдап, қорытындылай келе, исламның пайда болуы, мұсылман әйелдердің құқықтары оның жағдайын жақсартқанын көруге болады. Алайда әйелдер берілген құқықтарды толық пайдалана алмаған, өйткені қалыптасқан стереотип яғни ер адамның әйелден үстемдігінің тарихи оған ата-бабаларының заңдарын бұзуға мүмкіндік бермеді. Екіншіден, әйелдер өздеріне берілген құқықтар туралы толық білмеген, себебі сол заманда олар сауатсыз болған, құранды оқып, түсіндіре алатын жалғыз адамдар имамдар болған [47].

Сонымен қатар, отбасылық-тұрмыстық қатынастарды реттеуде шарияттың нормалары қазақтардың әдеттегі құқығының нормаларымен бірдей болған жоқ. Осыған байланысты, Қазақстанда Құран кең таралмай әйелдер ешқашан басқа мұсылмандардағыдай құлдықта болған емес [33, 146].

Егер қазақ әйелінің өмірін мұсылман әйелінің өмірімен салыстырғанда көп жағдайда өзгеше болғанын көреміз. Олардың басты айырмашылығы- қазақ әйелі неғұрлым еркін болған, ешқашан жүздерін жабатын орамал жапқыш киген емес (паранджа, чачван) бұған дәлел олардың қоғам алдындағы ойындарына еркін қатыса алатындығы мысалға, "қыз қуу", "ақ сүйек" сияқты ойындардың кеңінен таралғандықтары осылардың дәлелі. Сонымен қатар қазақ әйелдері отбасылық қатынастардағы шаруашылықты жүргізуге белсене қатысып, күйеулеріне көмектескен, ал егерде олар болмаған жағдайда, барлық күнделікті мәселелерді дербес өздері шешкен. Олардың пікірінше, мұндай әйел құрметке ие болды және тек отбасында ғана емес, ауылда да беделді болған деп саналған[48]. С. Л. Фукс "қазақ әйелінің тұрмыстық қатыныстардағы жағдайы Орта Азиядағы отырықшы халықтардың арасында әйелдердің иығына түскен қорлаушы ауыртпалықтарға қарағанда жеңілірек болған" деп санайды [49].

Қазақтардың әдеттегі құқығы бойынша әйел қоғамдық және мемлекеттік істерге қатысудан толығымен шеттетілді. Ол сот процесіне қатысу құқығына ие болып, өз құқықтарын қорғауға қатыса алатын. Ал әйелдердің құқықтары қозғалған сот істері бойынша қорғаушы тарабы ретінде тек ер адамдар, әкелері немесе күйеулері немесе мүдделі басқа адамдар қатысатын болған. Сондай-ақ, әйелге сот отырысына куәгер ретінде қатысуға тыйым салынбағанын алайда оның берген айғақтарының құндылығының аз болғандығын және әйелдердің өз бетіншекез-келген мүліктік мәмілелерді жасауға құқықтардың берілмегенін байқауға болады [48,2326].

Мұсылман құқығы бойынша да әдеттегідей мұрагерлік институты болды.

Кәдімгі құқықтағы мұрагерлік институтының мұсылмандық құқық мұралау институтынан негізгі айырмашылығы ол қазақ қоғамында мұрагерлер болуы мүмкіндігі яғни марқұмның балалары, ата-аналары, әке жағынан туыстары ие болса, мұсылман құқығында-балалар, ата-аналар, әкенінде шешенінде жағынан туыстары берілген [38, 756]. Сондай-ақ, мұсылман заңында мұрагер әйел мұрагер ер адамға қарағанда мұраны екі есе аз иеленген.

Мысалы, жесір әйелге мұраның төрттен бірі мұра етілген, немесе барлық мүліктің сегізден бір бөлігі, ал ерлерден таралған қыздары мен немерелері мұраның үштен екі бөлігін алған. Бірақ егер бірнеше қыз болса, бірақ мұрагерлер болмаған жағдайда, мұраны мүліктен екінші бір бөлігін алып отырған [38,426].

Сонымен қатар қазақ қоғамын мұсылмандармен салыстырғанда ажырасу мәселесінде ерекшеліктер болған.

С.Өзбекұлы "ерлі-зайыптылар арасында үйкеліс туындаған жағдайда екеуінің де ата-аналары тараптар кінәлілерді оңай "тыныштандырды", ал қажет болған жағдайда отбасылық қарама-қайшылықтар ақсақалдар кеңесінде

шешілді, олардың сөзі заң болды. Дәл осы себепті қазақ қоғамындағы ажырасу мәселесі аз болған [38, 139б].

Өздеріңізге белгілі қазақ даласының «Жеті жарғы» дала заңдарының жинағында да әйелдер құқығы туралы бірқатар ерекшеліктер мен олардың алатын орындары жөнінде баптар көрсетілген. Бұл баптардың басты мақсаты әйелдерге сый-құрмет көрсетуге және оларды жазықсыз айыптамауға үндеген болатын.

Сонымен қатар, әйел адамды ренжіткен адам одан кешірім сұрауы тиіс екенін, сұрамаған жағдайда осы тектес арсыздығы үшін белгілі мөлшерде айып салынатындығын көрсеткен. Осы орайдағы басты ерекшелік ер адамның жақын туысымен, өз руының қызымен некелесуіне қатаң тыйым салынғанын және де ол үшін өлім жазасына кесіліп отырғанын көрсеткен. Ал басқаша жағдайда сол рудың талқысына берілгенін белгілеп кеткен.

«Жеті Жарғы» заңы бойынша отбасындағы әйел адам өз ерінің көзіне шөп салса, яғни зинақорлықпен айналысса, ал күйеуі оны сол сәтте ұстап алса, оны яғни әйелін өлтіруге құқылы болған. Бұл жердегі ерекшелік бұл қылмыс дереу арада сол сәтте жариялануға тиіс болған. Ал егер де әйелдің күйеуінің көзіне шөп салды деп күмәнданған жағдайда сол еркектің сөзін 4 сенімді адам теріске шығаратын болса, бұл жағдайда әйел жазадан босатылатын болған.

Бұл заңдар жинағы бойынша отбасындағы қызбен ер баланың ортасындағы айырмашылықта айтарлықтай орын алған мәселен әкесі баласын жазалауға құқылы болған және де ол үшін жауапты болмаған. Енші беру мәселесіне келген уақытта әкесі енші беруге міндетті болған. Ал отбасындағы өз қызына құда түсе келген адамның ұлына беруге міндетті болған. Сондай-ақ, өз баласының қылмысы үшін тиісті айыпты төлеуге міндеттелген.

Тағыда бір отбасындағы әйел адамдардың алатын орны бойынша оның ішіндегі бәйбішенің құқығы тоқалдан көрі едәуір артық болғандығын айтуға болады. Бәйбішеге берілген құқықтардың ең ерекшесі егер де ол айғақтайтын негізін тапса, ақсақалдар билігінің рұқсатымен өз күйеуін тастап төркініне кетіп отырған, ал осы тектес құқық тоқалға мүлдем берілмеген.

Бұл заң нормаларында қыз баласының да жігіттің де үйлену жасы нақты көрсетілмеген. Бірақ балиғат жасына жеткен жеткен ұл мен қыздың некесін қия беруге рұқсат берілген. Сол кездегі заң нормасы бойынша балиғат жасы ер бала үшін – 13, қыз балаға – 9 жас болған. Сонымен қатар екі жасты үйлендіру үшін қалыңмал төлеу міселесі де, ұрын бару мәселесіде орындалып, барлық салт-дәстүрге сәйкес жоралғылар орындалып отырған.

Ал егер де екі жас қосылмай тұрып, бірі өлсе, айталық қыз бала дүниеден өтсе, бұндай жағдайда күйеу жағы қалың төлеуден босатылмаған. Бұндай жағдайда жігіт сол үйдің басқа қызына үйленген тиісті болған. Ал егер де ұл бала қайтыс болса, қыз баланы оның інісі әйелдікке алып отырған. Сондай-ақ, екі жақ келіскен жағдайда да ауызша келісімшарттар бұзыла отырып, берілген қалыңмал толығымен қайтарылып отырған.

Сонымен қатар отбасындағы некені бұзу мәселесі де осы заңмен қарастырылған. Мысалға, әйелі сенімсіздік танытатын болса күйеуінің ырқымен ажырасуға құқылы болған. Бірақ осы тектес жағдайда балалар әкесінің қолында қалып отырған. Ал керісінше, әйелі күйеуіне қарсы опасыз әрекеттер жасаса да балалар әкесінің қамқорлығына беріліп отырған.

«Жеті Жарғы» заңы бойынша күйеуі әйелімен еш себептерсіз ажырасатын болса, ол кезде балалар шешесінің қамқорлығына беріліп отырған.

Ал күйеуі қайтыс болып жесір қалған әйел, күйеуінің ағасына немесе інісіне әмеңгерлік жолымен әйелдікке беріп отырған. Ал балалары мен мал-мүлкілері де бауырының жауапкершілігіне өтіп отырған. Ал егерде жесір әйел әмеңгерлік жолмен күйеуге шыққысы келмейтінін білдірсе ол кезде балалары балиғат жасына жеткенше, мал-мүлікіне және балаларына өзі бас-көз болып отырған. Осылайша жесір әйелге мұраның сегізден бір бөлігі тиесілі болып отырған.

Бұл заңның әйелдердің құқықтарын қорғаудағы тағыда бір ерекшелігі әйелді зәбірлеген не зорлаған адам өлім жазасына мүлтіксіз кесілген. Яғни әйелді зорлау мәселесі адамды өлтіру мәселесімен теңестіріліп, ауыр қылмыстар санатына жатқызылған. Бірақ кейбір жағдайларда әйелдің күйеуі немесе күйеуі жоқ болса, туыстары қорлаған адамды кешіруі де мүмкін болған. Осындай жағдайда қылмыскер арнайы белгіленген айыпты төлеп, жазадан құтылып отырған. Ал егерде бойжеткен қызды зорлап кетсе, айыпкер оған міндетті түрде үйленуге тиіс болған. Бірақ бұндай әрекет жасағаны үшін қалың төлеу мәселесіне келген кезде ер адам айыбы үшін бір тоғыз төлеуге міндеттелген. Сондай-ақ, «Жеті жарғының» толықтай бір тармағы жесір дауына арналған. Өздеріңіз тарих бетінен білетіндей Төле, Қазыбек және Әйтеке билердің көрегендігі мен данышпандығы осы тармақта айрықша көрініс тауып отырған. Айталық, біреудің әйелін келісімсіз алып қашқан жағдайда қандай жауаптылықтың болатындығы мәселесі болса? Бұл Тәуке хан заңы бойынша осы әрекетті жасаған қылмыскер өлім жазасына кесіледі немесе құнын төлеу арқылы жазадан құтылады. Егерде ер адам әйелді келісімімен алып қашса, бұл жағдайда оның күйеуіне қалың мал төлей отырып, оған қалыңсыз қыз беру арқылы алып қашқан әйелді өзіне жар етіп алуға құқылы болған екен.

Осылайша қазақ дәстүріндегі сондай-ақ қазақ қоғамындағы әйелдер мен ерлердің әрқайсысының өз рөлдері болғанын көрсетеді. Сондай-ақ, көшпенділер мәдениетінде де ерлер мен әйелдердің міндеттері айрықша бөлініп отырған. Қоғамдағы және отбасындағы әйелдердің рөлі бала тәрбиелеумен және үй шаруашылығын жүргізумен қатаң шектеліп отырған. Бұған дәлел, неке дәстүріне келген кезде әйелдердің күйеуі таңдауға мүлдем мүмкіндігі шектелген. Жоғарыда аталып өткендей күйеуі өлген жағдайда өз еркімен басқа күйеуге тұрмысқа шыға алмаған, тек қайтыс болған күйеуінің інісіне немесе ағасына еріксіз қосылуға міндетті болған.

Осылайша тарих беттерінен білетініміз көшпелі мәдениеттің дағдарысқа ұшырауына байланысты XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қазақ

қоғамында жаңа қоғамдық қозғалыс пайда болды. Бұл ұлтшыл Алаш қозғалысы Қазақстанның қоғамдық өмірінде өшпестей із қалдырғаны бізге мәлім. 1917 жылы Орынбор өлкесінде өткен Алаш Орданың жиналысы әйелдердің қоғамдағы өмірі туралы шешім қабылдап, олардың құқықтарын төмендегідей белгілеп берген болатын:

- әйелдер мен ерлердің саясатқа келген кездегі құқықтарының тең болуы керектігі;
- әйелдер өздеріне өмірлік серіктерін өздері таңдауға еріктің берілгендігі;
- ал некеге тұру жасы 16-ға дейін ұзартылуы;
- имамдардың немесе ауыл молдаларының 16-ға толмаған қыздың, 18-ге толмаған жігіттің некесін қиюға құқығы жоқтығы;
- неке мәселесін қиюда екі жақтың міндетті келісімімен ғана некені қиюға болатындығы жөнінде;
- жесір әйелдерді күйеуінің туысқандарына өз еркінен тыс зорлап қосуға болмайтындығы жөнінде;
- отбасында ер адамның бірінші әйелі екінші әйел алуға өз келісімін бермесе, ала алмайтындығы жөнінде белгіленген.

Әйелдерге қатысты қылмыстарды жасау мәселелерін қарастыра отырып И.В. Корзун әйел қылмысының тарихи-криминологиялық сипаттамаларын зерттей отырып, былай деп қорытындылады: "әйелдер өте қорғалған әлеуметтік ортада өмір сүргендіктен және сондай-ақ, бейресми әдістермен қатаң бақылауға алынды, яғни қазақ қоғамындағы әйелдер қылмысты мардымсыз көлемде жасағанын көрсетеді. Көбіне әйелдер ер адамдарға қылмыстарды жасауға көмекшілер ретінде табылып отырған [37,306].

Осылайша, әйелдердің девианттық және қылмыстық мінез құлқына тарихи, әлеуметтік-экономикалық және мәдени факторлардың әсерінің оның ішінде қазақ қоғамында заңдар тек әйелдердің азаматтық құқықтарына қатысты болғанына сонымен бірге олардың күйеуі мен отбасымен шектелетіндігіне көз жеткізуге болады.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы Қазақстанда терроризмінің әлеуметтік, мәдени аспектілерін қарастыра отырып, бірнеше маңызды сәттерді атап өткен жөн: исламның экстремистік бағыты ваххабизм - мұсылман халқы бар аудандарда қалыптасқан идеологиялық тауашалар, бірінші кезеңде ваххабиттер отбасылық негіздерді нығайту, темекі шегуге қарсы күрес жүргізді, содан кейін исламды, араб тілін үйрену, содан кейін әскери дайындық және дінге сенбейтіндерге төзбеушілік қалыптастыру. Экстремистердің соңғы міндеті - ислам типі бойынша мемлекет құру болып табылады. Исламның ресми өкілдері бірнеше жылдар бойы ваххабизмнің қауіп-қатерін мәлімдеді, бірақ жартылай сауатшыл халық раххабизмді Исламның басқа бағыттарынан ерекшелейтін діни нәзіктіктерді сезіне алды, өйткені дөрекі діни көзқарастар болған жоқ. Ваххабизм діни фанатизмнің экстремалды формаларымен ерекшеленеді. Көпжылдық зерттеу барысында өз-өздерін өлімге қиятын шахид болуға дайын әйелдерді қолдану террористерге ынғайлы екендігін көрсетті.

Ең қайғылы оқиға "Риядус салахиин" шешен-суицид батальоны Шамиль Басаев жасаған оқиға. Әйелдердің белгілі бір бөлігі қаржылық тәуелділіктен арылу, үлкен қарызды қайтару, отбасына көмектесу және т.б. мұқтаждық салдарынан осы тектес әрекеттерге баратыны сөзсіз. Кавказдағы әйелдердің қоғамда алатын орнын ескере отырып олар сол жағдайды пайдаланды.

Біріншіден олар шабуылдарды дайындау және жүргізу кезінде аз байқалады. Екіншіден, ер адамды "соғыс қимылдарында" қайта пайдалану құралы ретінде қарастырылады, ал әйелге соғыс қиын болғандықтан, олар әйелдерді құны арзан тұратын заттарға теңестірді. Үшіншіден, әйелдер әлдеқайда тәуелді, яғни оларды қорқытуға, қолайлы болды. Бұл әрекеттер осындай жанкештілердің артында бірқатар араб елдерінің, экстремистік партиялар мен қозғалыстар қаржыландыратын тұлғалардың міндетті түрде тұрғанын, сондай-ақ, бұл оқиғалардың артында халықаралық терроризм мәселелерінің орын алып отырғандығын және де олардың саясатты жүргізуінің бір көрінісінің тұрғандығын көрсетеді. Осы тектес террористермен күресу мәселесі бойынша атақты ФСБ генерал-лейтенанты Иван Мироновтың айтуынша «Араптар жоғысты сауда алаңына айналдырған». Және осы саудада араптар - сатып алушылар, ал шешендер - орындаушылар болып отыр. Егерде қаражат таусылса, әскери соғыстың тоқтауы сөзсіз [12, 41б].

Жоғарыда айтылғандай, бас бостандығынан айыру орындары әйелдерді түзетуге ықпал етпейді, олар әйел психикасын ашуланадыра түседі. Тәжірибедегі мамандардың айтуы бойынша қауіпсіздік мекемелерінде яғни әйелдерге жоғарғы мөлшердегі жазалар беру мәселері оларды түзеудің орнына психикаларын бұзатындығы анық.

Бір жынысты әйелдердің арасындағы махаббат мәселесі қоғамдық мекемелерде кездесетін проблемалардың бірі болып келеді.

«Коблалар», әйелдер командасында тұрақты жыныстық серіктес, қорғаушы, өмір иесі рөлін атқаратын еркек тәрізді әйелдер деп аталады, әр колонияда осы тектес тұлғалардың кездесетіні сөзсіз. Олар бір отбасы секілді өмір сүреді, яғни сол отбасының басшысы ретінде бір әйел яғни «Кобел-еркек» болса қалған жазасын өтеушілер сол үшін жұмыс істейді, кір жуады, тамақ пісіреді, Бұл отбасында ренжімейді, моральдық және физикалық жағынан әйелдер ұжымын "шартты нормамен" қолдайды. Сотталған әйелдер арасындағы суицид мәселесі жауапсыз махаббат секілді, қызғаныш және негізінде жүретініде анық бергіленген.

Американдық криминолог Верон Фокс гомосексуалдық мінез-құлық көп факторлы және әлеуметтік, биологиялық, психологиялық, ситуациялық, эмоционалды және т.б. және себептерге негізделген жыныстық рөлдердің араласуының нәтижесі екенін айтады; жыныстық белсенділіктің бұл түрі әйелдерге тән, ерлерге қарағанда түзету мекемелері, тұтқындар ерлерге қарағанда жалғыздық пен жоғалудан әлдеқайда көп зардап шегетін көрінеді. Олар қатты уайымдайды себебі отбасылары үшін уайымдайтындықтарын білу қажет. Әйелдердің қоғамдық қауіпсіздік мекемелеріндегі гомосексуализмнің жиі

кездесетіні соншалықты, мекеменің қызметкерлерін кәсіби даярлау бағдарламаларында орын алған. Түрмелерге бейімделе отырып, әйелдер отбасылық қарым-қатынасты алмастыратын нәрселерді іздеуге тырысады.

Жүйені зерттеушілердің пікірі бойынша (криминологтар, психологтар, әлеуметтанушылар, тәрбиешілер) ашуланшақтық және қатаң режим «мәжбүрлі теңдіктер сотталғандардың субмәдениетін құруға әкеледі (олардың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлері бар); РТЕ өзін бейімдеу-сотталғандарды сәйкестендірудің нәтижесі». Өзара адалдық, қолдау, сүйіспеншілік және оларды оқшаулаған қоғамға жалпы қарсылық-мұның бәрі басқарушы субмәдениет белгілерін көрсетеді [12, 42-43бб].

Ендігі кезекте терроризмдегі қазақ қыздарының алатын орнына тоқталсақ. Қазіргі заманда терроризм жынысқа қарамайды, егер бұрын әскери қақтығыстарға ер адамдар ғана қатысса, қазіргі уақытта оларды жасөспірімдер де, әйелдер де белсенді алмастыруда. «Террорист» сөзін естігенде ер адамның бейнесі елестесе, қазіргі кезде бұл өзектілігін жоғалтып жатыр.

Қазіргі уақытта терроризмнің жаһандық деңгейде феминизация үрдісі байқалуда. Әйелдердің террористік актілер мен экстремистік әрекеттерге қатысу жағдайлары жиілеп кетті. Бұл құбылыс Қазақстанды да айналып өткен жоқ. Сирияға қазақстандық әйелдердің көбі қақтығыс ошағына күйеулерінің артынан еріп барған. Ал өз еркімен жиһадқа аттанғандар саны азшылықты құрап отыр.

2018 жылдың шілде айында Ұлттық қауіпсіздік комитеті Таяу Шығыстағы соғыс басталғаннан бері Сирия және Иракқа Қазақстанның 800-ден аса азаматы, оның ішінде 120-ға жуық ер адам, 250-ден астам әйел және 500-ге толмаған бала кеткені туралы жұртшылықты хабардар етті.

Осы орайда әйелдердің лаңкестік әрекеттерге қатысу тарихына тоқталған да жөн.

Бастапқыда әйелдерді террорлық іс-әрекетте пайдалану елеусіз болып, оларды ақпарат жинау, құпия жерлерді құру және ұстау үшін, байланысшы және т.б. ретінде пайдаланды.

Уақыт өте, әйелдерді жаңа әскери бөлімдерді қалыптастыру кезінде әскери қызметшілер ретінде, мысалы, Непалдағы маоистер топтары мен «Күрдістанның жұмыс партиясы» белсенді пайдаланды. Күрдтер, Сирия мен Ирактағы «ИГИЛ» содырларына қарсы шайқастарда таза әйелдер батальондарын қалыптастыру дәстүрлерін жалғастыруда.

Жекелеген экстремистік және террористік ұйымдар әйелдердің денесіне жарылғыш заттар байлап, оларды «қару» ретінде пайдалана бастады. Бұндай жағдай, ең алғаш рет Ливанда израильдік әскери қызметшілерге қарсы пайдаланылса, одан кейінгі уақытта, әйелдердің қатысуымен орын алған бұндай оқиғалар Палестинада және Түркияда қайталанды.

Қазіргі уақытта, Нигериядағы «Боко Харам» лаңкестік тобы әйелдерді «жарылғыш қару» ретінде пайдаланатын жалғыз ұйым болып табылады. Қазіргі уақытта әйелдердің террористік әрекеттерде белсенді қатысу мәселесі өте аз зерттелген.

«Жусан» – Қазақстан Республикасының азаматтарын Сириядан эвакуациялауға байланысты гуманитарлық операция.

Қазақстан Республикасының Сирия мемлекетінің соғыс жүріп жатқан аймақтарынан отандастарымызды өз елімізге қайтару міндеттелген тапсырмаға орай «Жусан» операциясы сәтті аяқталды. Бұл мәселе мемлекетіміздің халықаралық аренадағы жоғары деңгейінің және елімізде орын алып отырған бейбітшілік бастамаларын көтеретін қағидаттарды ескере отырып, жүзеге асырылды.

2019 жылдың қаңтарынан шілдесіне дейін орын алған 4 кезеңнен тұрған «Жусан» гуманитарлық операциясының арқасында, елімізге Сириядан 595 адам, оның ішінде оның ішінде 33 ер адам, 156 әйел, 406 кәмелетке толмағандар, оның ішінде 20 жетім бала әкелінді. 156 әйелдің 16-ысына қатысты сот үкімдері шығарылған. Қалған 140 әйелмен реабилитациялық орталықтар жұмыс жүргізу үстінде [50].

Бұл лаңкестік әрекеттері үшін сотталған әйелдердің берген жауаптарын зерделей келе, олардың мұндай әрекеттерге бару себептері ең алдымен ислам шарттарын ұстанып, ерлерінің артынан еріп барып, осындай әрекеттерді жасағандықтарын сондай-ақ ол үшін шын көңілден өкінетіндіктерін көруге болады.

Қоғамдағы әйелдердің, яғни Қазақстандағы қылмыстың әсерін қарастырғанда, әлеуметтік жағдайы төмен халықтың едәуір бөлігінің моральдық және мәдени қасиеттерінің төмендеуі байқалады (маскүнемдік, нашақорлық, жұмыссыздық, қоғамдық қауіпсіздік мекемелерінен (бас бостандығынан) оралған адамдарды бейімдеу үшін жағдайлардың болмауы, бұл тұрмыстық қылмыстардың өсуіне әкеледі; отбасындағы әйелдер қылмысы күйеулердің әлеуметтік көзқарасының нәтижесі болып табылады, көбінесе ерлі - зайыптылардың азғын мінез-құлқы (отбасылық жанжал 18% жағдайда балаларға байланысты, 60% жағдайда алкогольді көп мөлшерде пайдалану негізінде).

Мінез-құлықтың ауытқуларын және зорлық-зомбылықты ескере отырып, әйелдердегі агрессияның жаппай және жеке көріністерін (отбасылық жанжал, жыныстық серіктестің зорлық-зомбылығы жаппай байқалатынын) атап өту керек. Әйелдер популяциясы туралы мінез-құлық мәліметтері оң функцияны орындай алады (әйелдерді кемсітуге қарсы күреске ықпал ететін феминизмнің әртүрлі көріністерін білдіреді) қауіп (азғын өмір салты, жыныстық қатынас және т.б.).

Біздің ойымызша, әйелдер қылмысының құрылымында қылмыстық агрессия мен зорлық-зомбылық орын алатын әртүрлі әлеуметтік факторлардың ішінде маңыздысы:

1) микросредалық жағдайлар (жасөспірім кезіндегі отбасылық гиперкамқорлық, сондай-ақ ата-аналардың әлеуметтік мінез-құлқы дамуға ықпал етуі мүмкін ата-аналардың қоғамға қарсы мінез-құлқы қоғамға қарсы девиантты ден қою нысандарын дамытуға ықпал етуі мүмкін; бұл сондай-ақ ересектер арасындағы ерлі-зайыптылардың отбасылық жанжалдарын қамтуы керек;

2) ситуациялық жағдайлар (мысалы, субъективті, маңызды, абстракцияның өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін субмәдениетті факторларға әйелдің кенеттен пайда болған реакциясы (мысалы, заңсыз жастар субмәдениетінің әсерінен құндылық орнының өзгеруі, "қылмыстық дәстүрлер, тоталитарлық экстремистік секталар және т.б.).

3) әйелдердің қауіпсіздік мекемелерінде ұзақ уақыт өмір сүруіне байланысты;

4) жеке, әлеуметтік-психологиялық факторлар (әйелге қарсы зорлық – зомбылық әрекеттерінің нәтижесі ретінде, бұзылуға жауап ретінде, ерте жыныстық зорлық-зомбылыққа, қатыгез білім беру нәтижесінде қалыптасқан адамның жалпы дұшпандық көзқарасы ретінде).

Осы тармақта айтылғандарды қорытындылай келе, көп жағдайда әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысы субъективті маңызды жағдайға реакцияның бейімделуінің бұзылуынан туындағанын атап өткен жөн. Сонымен қатар, қоғамның әлеуметтік құрылымы мен мәдениеті әйелдердің құқықтық санасына, қылмыстық агрессияның қалыптасуына басым әсер етеді.

1.3 Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстылығының қылмыстық-құқықтық мінездемесі.

Ата Заңымыздың 2 бөлімі тұлғаның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары мемлекетіміз кепілдік бере отырып, қорғалатынын анық көреміз. Сонымен қатар, Конституцияның 1-бабынан «ең қымбат қазына - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» екендігінде әр бір саналы тұлға көре алады [51]. Бұл заң нормаларынан, еліміздегі құқық салаларының барлығы дерлік, сондай-ақ олардың ішіндегі қылмыстық құқықта тұлғаны қорғауды өзінің басты міндеттері екендігін атап көрсетеді. ҚР ҚК-нің 2-бабында «адам мен азаматтың құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау ең басты міндет ретінде көрініс тапқан» [51, 42б]. Мемлекетіміздің заңнамалары жеке тұлғаны қорғауға сондай-ақ, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауды бірінші орынға қоятыны сөзсіз. Бұған дәлел ҚР ҚК-нің Ерекше бөлімінің бірінші тарауының жеке адамға қарсы қылмыстарға арналғаны болып отыр. Бұл тараудың ерекшелігі барлық қылмыстардың топтық объектісі болып, жеке адамның оң әрекеттерінен құралған. Бұдан бөлек, тікелей объектілерінің айырмашылықтарына қарай жеке тұлғаға қарсы зорлық-зомбылық әрекеттері кездесетін қылмыстар төмендегідей түрлерге бөлінетінін көруге болады: «өмірге қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарға мыналарды жатқызуға болады; адам өлтіру (99-б.); жаңа туған сәбиді анасының өлтіруі (100-б.); жан күйзелісі жағдайында болған адам өлтіру (101-б.); қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде жасалған кісі өлтіру (102-б.); қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шаралардың шегінен шығу кезінде жасалған кісі өлтіру (103-б.); өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу (105-б.)» [8, 15б].

Денсаулыққа қарсы қылмыстар қатарына да мына қылмыстарды жатқызамыз: «денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру (106-б.); денсаулыққа қасақана орташа ауырлықтағы зиян келтіру (107-б.); денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру (108-б.), қинау (110-б.); денсаулыққа жан күйзелісі жағдайында зиян келтіру (111-б.); қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде денсаулыққа ауыр зиян келтіру (112-б.); қылмыс жасаған адамды ұстау кезінде денсаулыққа ауыр зиян келтіру (113-б.); қорқыту (115-б.)».

Сонымен қатар диссертацияның мазмұнынан ерекше орын алатын зорлық-зомбылықты қолдана отырып жасалынуы мүмкін жыныстық қылмыстарға да мыналарды жатқызуға болады: «зорлау (120-б.); сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттер (121-б.); жыныстық қатынас жасауға, еркек пен еркектің жыныстық қатынас жасауына, әйел мен әйелдің жыныстық қатынас жасауына немесе сексуалдық сипаттағы өзге де іс-әрекеттерге мәжбүр ету (123-б.); жас балаларды азғындату (124-б.)».

Сондай-ақ, жеке адамның бостандығына қарсы зорлық-зомбылық әрекеттері кездесетін қылмыстарды да атап өткен жөн: «адамды ұрлау (125-б.); бас бостандығынан заңсыз айыру (126-б.); психиатриялық стационарға заңсыз орналастыру (127-б.); адамды саудаға салу (128-б.)» [7, 89б].

Өздеріңізге белгілі қазақ ССР-інің 1959 жылғы ҚК-де адам өлтірудің толыққанды заңдылық анықтамасы берілмеген болатын. Алайда ҚР-да 2014 жылғы жаңа ҚК-де адам өлтірудің заңдылық түсінігі егжей текжейлі берілген болатын. Осы орайда ҚК-тің 99-бабында «Адам өлтіру, яғни басқа адамға құқыққа қарсы қаза ұшырату деп тура көрсетілген». Сол үшін де абайсызда кісі өлтіру заңнама талаптары бойынша адам өлтіру деп ескерілмейтініне назар аударған жөн. Дей тұрғанмен де бұл әрекеттің топтық және тікелей объект білдіретін айырмашылықтарына сәйкес, бұл қылмыстың құрамы (абайсызда кісі өлтіру) яғни жеке тұлғаға қарсы қылмыстық әрекет үшін жауаптылық орнатылған тарауда берілген. Жеке адамның өміріне қарсы қылмыстың бірі яғни тұлғаны өлтірудің де тікелей объектісі оның өмірі болары сөзсіз. Аталған заңнама тұлғаның жас мөлшеріне және денсаулығына карамастан, кез келген тұлғаның өмірін бірдей қорғайтыны анық. Тұлғаның өмірін нәрестенің дүниеге келген яғни анасының денесінен бөлініп шығып, алғаш дем алуы кезеңінен бастап есептеледі. Зерттелген заңнамалық және ғылыми-медициналық қайнар көздерге сәйкес, тұлғаның дүниеден өтуі оның өмірінің ең соңғы сәті болып есептеледі. Бұдан байқағанымыз тұлғаның өлімі клиникалық және биологиялық түрде бөлінеді екен. «Адамның тыныс алуы мен оның бойындағы қанының айналу процесі тоқтағаннан кейін 5-6 минут шамасында клиникалық өлім сатысы басталады және де адамның денесінің салқындап суығуына байланысты бұл кезең 10 немесе одан да көп минутқа созылады» [52, 15б]. Ал өлу көрінісінің ғылыми деңгейдегі соңғы сатысы - биологиялық өлімнің келуі орталық жүйке жүйесі қызметінің мүлдем істен шығуына байланысты ми құрылысының толыққанды өлуі орын алады яғни мидың өлуі процесі тұлғаның өмірінің ең соңғы сәті ретінде саналады.

Тұлғаны өлтірудің басты белгісі қылмыскердің белгілі бір әрекетке көшуімен есептеледі. Тәжірибедегі осы тақырып аясындағы зерделенген мәселелерде адам өлтірудің көпшілігінің осындай бағытты ұстанғанын байқауымызға болады. Адам өлтіруде жәбірленушіні оқ арқылы атылатын суық қарудың түр-түрімен, басқада денсаулыққа зиянын тигізетін заттарды қолданумен, уландыру, жарылыс жасау секілді басқа да әдістерді қолданады. Сондай-ақ, адамның яғни жәбірленушінің психикалық жүйесіне айтарлықтай әсер ету арқылы да адамды өлтіруге болады. Көбінесе жүректерінің қан тамырларының әлсіздігімен немесе кемдігімен ауыратын адамдарды әдейілеп олардың жүйке жүйесіне зақым келтіру жолымен өмірінен айыру мәселелері көптеген қайнар көздерде кездесіп отыратыны анық. Соңғы кездері адамзаттың жүйке жүйесіне әсер ету жолдарының яғни әдістері түрлерінің көбейуіне орай, яғни осылардың нәтижесінде психикалық жүйесіне айтарлықтай әсер арқылы тұлғаны өлтіруге бағытталған әрекеттер қазіргі кездегі басты проблемалардың қатарынан орын алған.

Тұлғаны өлтіру әрекетсіздік салдарынан да яғни адамның өлуіне немқұрайлық немесе әдейі әрекетсіздік таныту арқылыда жасалынуы мүмкін. Осы жағдайдағы көрініске мысал келтірсек, адам басқа тұлғаны өмірінен айырмау мүмкіндігі бола тұра әрекетсіздік таныту салдарынан өлім қаупін туғызып, оның өлуіне жол беріп қарап тұру әрекетін айтсақ болады.

Адам өлтірудің объективті жағының тағы бір белгісі ол қылмыстық құқық бұзушылықтың зардабы салдарынан жәбірленушіні өлімге әкелу фактісін айтуға болады. Бұл жерде адамды өмірінен айыруға деген тура қасақаналық ниеттің орын алғанымен әрекет зардабының оны өмірінен айыра алмай қалуының салдарынан кінәлінің осы әрекетке барғандығы, адамды өмірінен айыруға бағытталғандық ретінде сараланады.

Тұлғаны өмірінен айырудың өзін материалдық құрамы бар қылмыстар қатарына жатқызуға болады.

Келесі кезекте осы адам өлтіру әрекетінің субъективті жағына келетін болсақ, ол ҚК-нің 99-бабына сәйкес, қасақаналық ниетпен жүзеге асырылатынын байқаймыз. Осы орайда бұл әрекетті қасақаналық тікелей және қасақаналық жанама ретінде де тануымызға болады. Тікелей қасақаналықты бастамаға ала отырып әрекетке көшкен кезде кінәлі өзінің белгілі бір тұлғаның өміріне қауіп төндіріп отырғандығын толық сезеді сондай-ақ, оның әрекеті өлімге соқтыруы мүмкін екендігін толық сезінеді және де, оны өлтіруге бағытталған әрекетті жасайды. Бұдан бөлек жанама қасақаналық ниетпен адамды өмірінен айыру кезінде кінәлі тұлға адам өміріне қатер төндіретіндігін толығымен мойындайды немесе өлімнің орын алып не орын алмауына немқұрайлық танытады. Қазіргі қоғамда түрлі жарылыстарды жасау арқылы адамдарды қырып өлтіру оқиғалары белең алғаны бізге мәлім. Мұндай кезде қылмыскердің көздеген адамдары нан басқа да адамдардың қырылып өліп жататынын білеміз. Міне осындай оқиғаларда кінәлі жәбірленушіні өлтіремін деген ниетте болғаны жанама ниетте әрекет еткен деп саралауға жатады [7,90б].

Қылмыстық заңнамада саралаудың мәселелері оның ішінде тікелей сондай-ақ жанама қасақаналықтар әрекеттердің бір-бірінен айырмашылығын бөліп қарастырудың маңызы зор. Тұлғаны өмірінен айыруға оқталу, яғни кінәлінің жасаған қимылы адамның өлетініне көзі жетіп тұрып, тікелей қалағандығын, бірақ ол қаласада түрлі себептермен адам өлмей қалғандығы мәселелері бойынша анықталуға жатады. Осы тектес жағдайларда қылмыс жасауға оқталу әрекеті тек қасақаналық ниетпен жүргізілгенін көруге болады.

Қылмыс жасаған адамның ниетінің қандай түрде болғандығын айқындаған кезде сотта жасалған қылмыстың барлық жағдайларды ескере отырып, оның ішінде, қылмыстың жасалу әдісі мен құралын, жапа шеккен тұлғаның дене мүшесіне келтірілген жарақат мөлшерін, деңгейін, сипатталуымен орналасуын (мысалға, тұлғаның өмір сүру үшін маңызды болып табылатын мүшелерін зақымдау), қылмыскердің бұндай әрекеттерін болдырмау себебін, оның осы тектес әрекеттерге бармас бұрынғы кездегі жәнеде қылмысты жасап болғаннан кейінгі мінез-құлқын, сондай-ақ оның жапа шеккен тұлғамен араларының қандай болғандығы туралы мән-жайтарды толыққанды зерделеп, ескеруге жатады.

Осы орайда егерде кінәлі жәбірленушінің өмірлік маңызы бар органдарына пышақты қолдану арқылы жарақат салса, онда бұл жерде кінәлінің, жәбірленушіні өмірден айыруға тікелей ниетін бар болғанын айқын екендігін айғақтайды. Ал кінәлі оқ арқылы атылатын қаруларды қолдана отырып жәбірленушіге қарсы әрекет жасаса онда қылмыскер оны өлтіргісі келгені анық және де бұл мән-жайтар әрі қарайда оның бұл әрекетін растайтын дәлелдеме қатарынан табылуға жатады. Айталық, егер де қылмыскер белгілі бір тұлғаға жақын қашықтықтан оқ жаудырса онда оның ол адамды өлтіруге деген тікелей ниетінің болғандығын көрсетеді. Дегенмен бұндай ниет баламалы түрде де орын алуы мүмкін, сондай-ақ қылмыскер жәбірленушінің дене мүшесіне ауыр зиян келтіретіндей әрекеттерге барса онда бұл әрекеттерде ол қасақана осындай зардапты тілеп жасағанын көрсетеді.

Егерде қылмыскер белгілі бір тұлғаны алдын-ала өлтіремін деп қорқытса онда оның мұндай әрекеттерінің өзінде де оның шын мәнінде де адам өлтіретін ниетінің бар екендігін дәлелдейді. Дегенмен тәжірибеде кінәлі тұлғаның осы тектес адамға қауіп келтіретін ниетінің болғандығын толығымен дәлелдеуге жатады. Кей жағдайларда кінәліден шыққан осы тектес сөздер түрлі себептер бойынша оның бұл әрекетті жасаудағы анық тікелей ниетін білдірмейді.

Көбінесе адамды өмірінен айыру туралы әрекеттер кінәлінің жәбірленушіге қарсы оның өміріне қауіпті құралдарды немесе қарудың түр-түрін қолдана отырып қорқытып бұзақылық ниетпен ұштаса отырған осындай әрекеттерге барады. Бұл жерде кінәлінің адамды өмірінен айыруға немесе оны қорқытуға деген әрекеттерін бөліп қарастырған жөн. Кінәлі егерде белгілі адамды өмірінен айыруға деген жанама қасақаналық ниеті арқылы адамды өлтіруге шын мәнінде ниетінің болғандығын көрсетеді. Егер кінәлі өзінің осындай әрекеттері арқылы зардаптың міндетті түрде орын алуын шамалаған кезде оның бұл әрекеттері тікелей қасақаналық арқылы болғандығын ескере келе ҚК-тің 20-бабының 2-

тармағы бойынша сараланады [7, 90б]. Осы орайда егер кінәлі адамды өмірінен айыруға тікелей ниеттенсе, ал жанама ниеттену кезеңінде кінәлі бұндай әрекетті қаламайды [52, 60б].

«Қасақана ниетте адам өлтірудің субъектісі 14 жасқа толған жеке тұлға болып табылады, ал ҚК-тің 100-105-баптарында көрсетілген жағдайларда адам өлтірудің субъектісі 16 жасқа толған адамдар болып табылады» [7, 91б].

ҚР ҚК-де адамды өмірінен айырумен қатар ауырлататын жағдайдағы нақ осы әрекетте бір бапқа біріктірілген, дегенмен негізгі құрам ретінде 99- баптың 1-тармағына сәйкесекендігі көрсетілген.

Осы орайда негізгі құрам қатарынан табылатындарға тоқтап кетсек, кінәлінің бойындағы қызғаныштық, ұрыс-төбелес кезінде, кек алу мақсатында адамды өмірінен айыру мәселелері жатады [7,92б].

Тәжірибеде адам өлтіру қылмыстық әрекеттерінің ауырлататын мән-жағдайлары ҚК-нің 99-бабында көрсетілген тәртіппен қарастырылады.

-«екі немесе одан көп адамды өлтіру ҚК-тің 99-бабы, 2-тармағының «1» тармақшасына сәйкес, кінәлі екі не оданда көп адамды өмірінен айырған жағдайды білдіреді» [8]. Осындай көріністегі жағдайларда кәнілі тұлға екі болмаса одан да көп өмірінен айыруға деген ниетінің орын алғандығын әсіресе бәрін бірдей өмірінен айыруға деген ниетінің орын алғандығын ашып алуымыз керек. Көп жағдайларда кінәлінің бойында осындай ниет болса ол кезде ол жәбірленушілердің барлығының өмірінен бірдей айырады. Ал егерде кәнілі бірінші бір тұлғаны өмірінен айырып, сосын ортаға біраз уақыт салып екіншісін өлтірген жағдайда ол кезде кінәлінің бұл қылмыстарды жасаудағы әрекеттерін дұрысынан ашып дәлелдеуіміз керек. Бұндай жағдайларда әр бір тұлғаны өмірінен айырудың себептері біртектес болмауы да ғажап емес, сол себептен де оны ажыратып алуымыз қажет.

- «келесі кезекте кінәлінің қызметтік борыштарын жүзеге асыруына немесе кәсіби және қоғамдық борышын орындауына байланысты адамды не оның жақындарын өлтіру ҚК-тің 99-бабы, 2- тармағының «2» тармақшасы бойынша» [8]. Осындай жағдайда адамды өмірінен айыру жәбір шеккен тұлғаны сондай-ақ, оның жақын тумаларын, белгілі бір қызмет атқару барысында болса сондай-ақ, жеке кек алуды көздеп жүзеге асырылған жағдайларда дәл осы нормамен саралануға жатады. «ҚР Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 маусымдағы Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстарды саралау туралы № 1 нормативтік қаулысында кез келген адамның қызмет аясына жататын жұмысын қызметтік борышты орындау, ал қоғамдық борышты орындау деп көрсетіліп сараланып берілген» [7].

- «кінәлі адамға дәрменсіз күнде екені көрінеу белгілі адамды, сол сияқты адамды ұрлаумен не кепілге алумен ұласқан кісі өлтіру ҚК-тің 99-бабы, 2-тармағының 3-тармақшасында белгіленген» [8]. Бұл нормада тұлғалардың жас шамалары, жүйке ауруына шалдығу, ақыл-есінен уақытша айрылудан туындаған ақыл-есінің әлсіреуімен байланысты болған жағдаяттарға байланысты дене мүшелерінің кемдігі, сондай-ақ, психикалық-моральдық деңгейінің себебінен

қылмыскерге еш қарсылық көрсете алмаулары орын алған жағдайының дәрменсіздік жай-күйі деп саралануға жатады. Жай-күйдің мағынасын алкогольді және есірткі өнімдерін тұтынып не адамның ойлау мүшесіне айтарлықтай әсерін тигізетін дәрілерді тұтыну салдарынан орын алуы мүмкін.

«Адамды ұрлаудың саралау мәселелері ҚК-тің 125-бабында және кепілдікке алудың мәселелері 261-бапта айқындалып берілген» [7, 93б].

«ҚК-тің 125, 99-бабы, 3-тармағының «в» тармақшасы, 261, 99-бабы, 2-тармағының «3» тармақшасына сәйкес», тұлғаны ұрлау арқылы оны қасақана өлтіру барысында, не бұл қылмысты жасыру әдістері орын алса бұл әрекеттер жеке қылмыс құрамын көрсететіндіктен, кінәлінің жасаған істері қылмыстың жиынтығы ретінде саралануға тиісті [8].

-«жүкті екендігі белгілі әйелді өлтіру мәселесі ҚК-тің 99-бабының 2-тармағының «4» тармақшасы бойынша көрсетілген» [8]. Тұлғаны өлтірудің бұндай түрі жапа шеккен адамға қарсы жасалынған әрекеттердің қауіптілік деңгейімен реттеледі.

«Осындай қылмыс құрамының болуы үшін алдымен екі шарт болу қажет. Біріншісі жәбірленушінің кез келген ұзақтықтағы жүктілік жағдайында болуы және ол туралы айыпкер міндетті түрде білуі керек. «Білуі» деген термин айыпкер жәбірленушінің жүкті екендігінен хабардар болғандығын білдіреді. Бұндай жағдайда осындай мәселелердің растығына оның күмәнінің болғаны немесе болмағандығы маңызды болып табылмайды, ең бастысы ол жәбірленушінің жүкті екендігі туралы жәбірленушінің өзінен немесе бұл туралы басқалар арқылы хабардар болуы міндетті» [52, 70б].

Осы орайда жүктілік мерзімінің деңгейі, жүктілік бойынша тиісті емдеу мекемелерінде есепте тұру тұрмау мәселесінің қатысы болмайды. Ал егерде кінәлі әйелді жүкті екен деп ойлап, жүктілігі жоқ әйелді оның жүкті ретінде танып өлтірсе, бұл кезде кінәлінің ниетінің бағытталуына байланысты белгілі бір қылмысты жасауға оқталғандық деп саралануға жатады.

-«аса қатыгездікпен жасалған адам өлтіру ҚК-тің 99-бабы, 2-тармағының «5» тармақшасымен сараланады [8]. Бұндай сұмдық әрекетке барудың өзі қатыгездіктің орын алғанын айқын көрсетеді. Тәжірибеде көбінесе қатыгездіктің қандай жолмен яғни адамды қандай қатыгездік әдістерін қолдана арқылы оның аса қатыгездік формаларын қолданылғанын айқындауымыз керек. Айталық, адамды қинаумен бірнеше жерінен жаралау, тұлғаны өлтірместен өртеу, дене мүшелерін біртіндеп кесу бөлу арқылы азаптық жолмен қинау арқылы жасалатын әрекеттерді жатқызуға болады.

- «пайда табу мақсатымен немесе жалданып, сол сияқты қарақшылықпен, қорқытып алу немесе бандитизммен ұштасқан адам өлтіру ҚК-тің 99-бабы, 2-тармағының «8» тармақшасына сәйкес сараланады» [8].

Бұл заң нормасындағы мәселенің бастысы ақша тауып баю мәселесі. Бұл жерде қылмыскер қарақшылық әрекеттерін қолдана отырып, пайда табу үшін бандиттік әрекеттерді пайдалана отырып бұл қылмыс түрін жасауға барады.

Егерде адамға қарақшылық жолмен шабуылдап не қорқытып алып, бұзақылық ниетіндегі әрекеттерді қолдана отырып, қасақана адамды өлтірсе, онда саралау мәселесі туындаған кезде қылмыстардың жиынтығы бойынша саралануға жатады.

- «бұзақылық ниетпен адам өлтіру ҚК-тің 99-бабы, 2-тармағының «9» тармақшасына сәйкес әрекеттер»[8].

Өздеріңіз байқағандай бұндай әрекеттерге адамдар болмашы нәрселерді сылтау қыла отырып, осындай әрекеттерге бара орытып бұл қылмыс түрін жасайды. Жалпы адамзаттың бойындағы бұзақылық ниеттер соңынан олардың қоршаған ортаны сыйламау салдарынан олардың бойындағы бұзақылық ниет ашу мен ызаға ұласа кете осы тектес қылмыстарды жасауға бастау алады. Салдарынан кәнілінің қоғамға қарсы шығудан айналасындағы адамдарды сыйламау әрекеттері осылайша орын алады.

Егерде жәбірленушімен қылмыскердің арасында бұрыннан келе жатқан немесе сол арада пайда болған келіспеушіліктер пайда бола отырып, салдарынан бұл қылмысты жасаса онда адамды өмірінен айырғанына қарамастан бұны бұзақылық ниетте бола отырып адамды өлтірді деп саралауға келеді. Көбінесе бұндай қылмыстар екі адамның сөз-таласып одан жұдырықтаса ерегісуінен басталып отырады. Мысалға ұрыс-жанжалмен жұдырықтасудың қорытындысында бұзақылық ниетте адам өлтіру фактілері орын алып отырады.

-«басқа да қылмыстарды жасыру немесе оны жасауды жеңілдету мақсатындағы және сол секілді зорлау немесе сексуалдық сипаттан туындаған күш қолдану әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіру ҚК-тің 99-бабы, 2-тармағының «10» тармақшасы бойынша сараланады» [8].

Негізінен кінәлі адам өзінің жасаған қылмысын жасыру мақсатында не оны жасыруды жеңілдету мақсатында адамды өмірінен айырады. Содан да болар тергеп-тексеру органдарынан өздерінің жасаған заңсыз әрекеттерін барынша жасыруға тырысады.

Қазіргі қоғамдағы зорлық-зомбылық қылмыстарының ішіндегі зорлау әрекетімен ұштаса жасалатын қасақана адамды өмірінен айыра отырып оны зорлау әрекетінде не оны тығу мақсатында жасалатын қылмыстарға тоқталсақ, бұл жерде байқайтынымыз осы зорлап жатқан тұлға қарсылық әрекеттерін көрсетсе соған жауап ретінде де осындай адамды өлтіруге барды деп саралауға жатады. Өздеріңіз байқағандай бұндай әрекеттерден екі қылмыстың орын алғанын және де бұл әрекеттерді екі қылмыс түрі жасалынды деп саралауға жатады.

- «әлеуметтік, ұлттық, нәсілдік, дінге байланысты жек көрушілік немесе араздық не қанды кек уәжі бойынша адам өлтіру ҚК-тің 99-бабы, 2-тармағының «11» тармақшасына сәйкес келеді» [8]. Қоғамдағы ұлттардың арасында бірін-бірі жеп көру, біраздан келе жатқан келіспеушіліктен туындаған араздық, өз құқықтарының немесе белгілі бір топ мүшелерінің құқықтарын қорғау мақсатында осы қылмыс түріне бара отырып жасау жайттары көптеп кездесуде. Бұндай әрекеттер бұрыс көзқарастағы ұлттық саясат мәселелеріне итермелейді.

Қазіргі кезде дұрыс саясатты ұстанбаудың салдарынан кейбір топ мүшелерінің ортасында өздерінің бір белгісіз идеяларын ұстанатын ұлттар көбейіп түрлі ұлттардың арасында бірін-бірі жеккөруден туындаған әрекеттерді өршітіп отыратын топ мүшелері де болады. Мұндай әрекеттерге барулардың себептері болып, жәбірленушінің сенетін дініне қарсылық, нәсіліне, немесе жалпы идеологиясына қарсылық негізінде адамдарды өмірінен айыруларға барады. Сонымен қатар кек алу мақсатында басқа адамды өмірінен айыру мәселесіне келетін болсақ, бұл кек алудың субъектісі кек алу бағытталған белгілі бір этникалық топқа кіретін тұлға болуы мүмкін. Бұл тектес қылмыстарды тергеп-тексерген кезде қылмыстың жасалған орнына назар салмаған дұрыс себебі бұл мәселе ешқандай маңызды болмайды.

- «жәбірленушінің ағзаларын немесе тінін пайдалану мақсатында жасалған адам өлтіру ҚК-тің 99-бабы, 2-тармағының «12» тармақшасы бойынша айқындалған» [8]. Қылмыстық заңнамада қылмыскердің қолынан жапа шеккен адамның ағзаларын пайдалануды көздей келе оны өмірінен айырумен байланысты қылмыстарды саралау мәселелері көптеп келтірілген.

- «бірнеше рет жасалған адам өлтіру ҚК-тің 99-бабы, 2-тармағының «13» тармақшасы аталған тармақшаға сәйкес саралануға жатады» [8].

- «көрінеу кәмелетке толмаған баланы өлтіру ҚК-тің 99-бабы, 2-тармағының «14» тармақшасы бойынша саралауға жатады» [8]. Егерде қылмыскер адамның кәмелет жасына толмағанын ұғына тұра оны қасақаналықпен өмірінен айырса онда оны ҚК-тің 99-бабы екінші бөлігінің «14» тармағы негізінде жауаптылыққа тартады. Ал бұндай қылмыстар кәмелет жасыны толмаған тұлғаның өмірін жойған сәттен бастап аяқталған деп есептеледі. Табиғи апат кезеңдерінде не заңсыз тәртіпсіздік уақытысында адамды қасақана өлтірсе онда бұндай әрекеттер ҚК-тің 99-бабы, 2-тармағының, 15- тармақшасы негізінде саралануы тиіс [52, 75-78 бб].

Осы орайда профессор А. И. Алексеевтің «зорлық-зомбылық қылмыстарды ұзаққа созылған тұрмыстық жанжалдар, тұлғааралық отбасылық жанжалдар негізінде жасалынады, ал қызғаныш пен өзімшілдік себептері зорлық-зомбылық қылмыскерлерде жиі кездеседі; жыныстық серіктестер, отбасы мүшелері, таныстар көбінесе зорлық-зомбылықтың құрбаны болады» деген пікірімен толық келісуге болады [2, 382б].

Қылмыстық белсенділік, негізінен, қылмыс сияқты факторлармен анықталады (яғни, экономикалық, әлеуметтік, саяси, рухани-адамгершілік және т.б.). Алайда, экономикалық, әлеуметтік және басқа себептер мен жағдайлар көріністің әр түрлі формалары мен әрекет ету механизмдеріне ие болғандықтан, қылмыстың басқа түрлеріне қатысты рецидивті ерекшелігі бар.

2. ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫН ЖАСАЙТЫН ӘЙЕЛДЕР ТҮЛҒАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, АЛДЫН-АЛУ ШАРАЛАРЫ

2.1. Зорлық-зомбылық қылмыстарын жасаған әйелдер тұлғасына криминологиялық талдау. Қылмыстарды жасау жағдайлары (криминологиялық-виктимологиялық мінездеме)

Зорлық-зомбылық қылмыскерлерінің мәселесі криминологияда қылмыстың өзін көрсетудің (жалпылаудың) әр түрлі деңгейлері аспектісінде зерттеледі: жеке, топтық, жалпы әлеуметтік; осы негізде қылмыскерлердің жеке, ерекше және жалпы деп жіктелетін жеке ұғымы ерекшеленеді [53]. Қылмыскерлердің жеке басын зерттеу кезінде криминология адамды, оның дамуындағы мінез-құлқын жан-жақты бағалауға мүмкіндік беретін динамикалық тәсілді қолданады, өйткені кез-келген құқық бұзушылық кеңістікте де, уақытта да дамиды процесс болып табылады.

Қылмыскерлердің жеке басын қалыптастыру процесін қарастыра отырып, криминологтар педагогика және әлеуметтану саласындағы білімге сүйене отырып тұжырымдарға келеді. Жоғарыда айтылғандай, зорлық-зомбылық жасаған әйелдердің көпшілігі әртүрлі психикалық ауытқулардан зардап шегеді. Мұндай жағдайларда психиатрия, наркология, сот сексологиясы саласындағы мамандардың шұғыл қорытындысы қажет. Қылмыскерлердің жеке басының мінездәмесі жалпы философиялық және психологиялық-педагогикалық анықтаманы біріктіре отырып, адамның жеке басының тәжірибелік іс-әрекеттері салдарынан адамның қоғамдық ортамен байланысы мен өзара әрекеттесуін көрсететін әлеуметтік-психологиялық қасиеттер жиынтығы болып табылады. Сонымен қатар айқын түрде көрінетін агрессивтілігі бар, құқықтық ой өрісінде кемістігі бар адамдарда қоғамдық қатынастарда өрескел бұрмаланып, әлеуметке қарсы, деструктивті және қоғамға кері бағытқа ие болады.

Осы орайда ғалымдар арасында жеке адам деген сөздің мағынасына психологиялық және әлеуметтік құбылыс ретінде әртүрлі көзқарастар қалыптасқан. Осы өзіміздің зерттеуімізде олардың ең көп кездесетін анықтамасын қарастырамыз.

Бірнеше шетелдік әлеуметтік психологтар мен педагогтардың ойларынша, тұлға-бұл адамның онтогенетикалық үйлесімділік, оның үздіксіз және күрделі әлеуметтік дамуының нәтижелерін көрсетеді. Ал жеке және дара түсінігін шетелдік бағыт өкілдері нақты адамға емес бір заттың жеке басына қатысты деп, түсінеді. Жеке адамдар түсінігін автономды еркіндіктен туындаған белгілі бір философия арқылы көрінетін ерекше түрдегі тұқым қуалайтын белгілері бар адамдар ғана бола алатынын түсінеді.

3. З.Фрейдтің көптеген жұмыстарына сәйкес, ертедегі неофрейдистер, адамның жеке басын мінездейтін құбылыстардың туа біткен адамдарға негізделгенін және оның өмірге деген құштарлық және өлімге деген

күштарлықтың әлеуметтілікке мүлдем жат жеке тұлға үшін бұндай күштер басты қайнаркөздер болып табылады [54].

Адамның марксистік түсіндірмесі қоғамда сөзсіз қызығушылық тудырады, онда әлеуметтік, нақты-тарихи құрылым баса айтылады. Тұлға дегеніміз-адамның әлеуметтілігінің жалпы өлшемі, оның құрылымы, қоғамдық қатынастардың нақты тарихи жиынтығының тәсілі болып табылатын саналы іс-әрекетте қалыптасатын және дамитын қабілеттердің, қажеттіліктердің, мақсаттардың динамикалық, жеке қайталанбас жүйесінің бірлігі [55].

Қазіргі уақытта көптеген зерттеушілерге жеке тұлғаның мәселесі күрделі ұйымдастырылған құрылым болып көрінеді, онда компоненттер өзара байланысты: "факторлар", "деңгейлер", "жақтар", "қасиеттер", "қатынастар", "мінез-құлық формалары", "психикалық даму", "жеке тұлғаның дамуы", "даралық", "әлеуметтік рөлдер" және т.б. қоғамның әлеуметтік қағидаттарына, белгілі бағдарларға және "тұлға" мағынасы келтірілетін немесе сипатталатын қасиеттердің мағыналарына қарай сан алуан мағынада қолданылып отырады. Г.Айзектің пікірінше, «тұлғаны танымдық, аффективті және физикалық сипаттамалардың интеграцияланған қорытынды немесе болжам ретінде анықтайды» [56]. Ал, Дж. Дривер «жеке тұлғаға қатысты - жеке тұлғаның физикалық, психикалық, моральдық және әлеуметтік қасиеттерінің динамикалық ұйымы деп санаса, Р.Майли жеке тұлғаны сипаттайтын мінез-құлқының белгілер жиынтығын білдіретін темперамент, мінез, ақыл секілді факторлар деп санайды» [56, 486].

Бізге ресейлік психолог С. Л. Рубинштейн ұсынған анықтама өте сәтті болып көрінеді, себебі ол, В.М. Бехтерев пен Л. С. Выготскийдің ғылыми көзқарастарын көрсетеді: "адамның жеке қасиеттері ретінде, әдетте, әлеуметтік маңызды мінез-құлықты немесе адамның іс-әрекетін анықтайтындар ерекшеленеді. Сондықтан оларда адам өзіне қоятын мотивтер мен міндеттер жүйесі, адамдардың іс-әрекеттерін анықтайтын мінез-құлық қасиеттері және адамның қабілеттері ерекше орын алатынын көрсеткен" [57].

Біз де өз кезегінде адамның тұлға болып дамуының кезеңін оның жеке дара белгілі бір еңбекпен айналысып, қоғамда өзінің бір орын алуы сондай-ақ кез келген жайт бойынша өз ойын білдіре алатын деңгейге жеткен кезеңінде одан әрі даму үрдісі деген тұжырымға келдік.

Әдетте, әйелдер отбасылық-тұрмыстық жанжалдардың, қолайсыз жағдайлардың әсерінен жетілген жаста зорлық-зомбылық жасайды: 55%-дан астамы - 30 жастан асқан адамдар, 10% - дан 50 жастан асқан адамдар, 18-ден 29-ға дейінгі жас әйелдер-25% - ға дейін, ал жасөспірім қыздар-10% - дан аспайды. Жалпы алғанда, зорлық-зомбылық жасаушылардың білім деңгейі жоғары-51% - дан астамы орта арнаулы және жоғары білімге ие.

Кісі өлтірген әйелдердің жеке қасиеттері-бұл басқа адамға (оның ішінде жәбірленушіге) айқын тәуелділік; жалпы өлтірушілер (және әсіресе әйелдер) өз бетінше шешім қабылдау маңызды мәселе болып табылатын және олар үшін жәбірленушімен қарым - қатынастан шығу мүмкін емес қауіпті, мазасыз және

күдікті тұлғалар санатына жатады". Өлтірушілердің пікірінше, қылмыс жасаған кезде, потенциалды қылмыскерді басқа адамдардан бас тарту нәтижесінде еркіндік алу қабілетінің бұғатталуы тән [58].

И.В. Корзунның жүргізген көптеген зерттеулері бойынша әйелдердің еңбек ету орталарына байланысты қылмыстық жауаптылыққа тартылған уақыттарында келесідей орталардан болатындығы анықталған: белгілі бір мамандығы жоқ жұмысшы әйелдер-25,4%, мемлекеттік басқару саласындағы қызметкерлері - 10,2%, сауда және тұрмыстық қызметтер саласындағы жұмыскерлер - 3,9%, коммерциялық ұйымдардың қызметкерлері - 0,9%, студент қыздар - 1,5%, зейнеткер әйел адамдар - 2,9% сонымен қатар белгілі бір жұмыста жасамаған және де оқымағандар 54% -ын құраған [6, 4566].

Жоғарыдағы көрсеткіштерден байқағанымыз көбінесе білімділік деңгейі төмен немесе тіпті білім алмаған әйелдер қылмыс жасауға бейімдірек келетінін байқауға болады.

Осы орайда әйелдердің белгілі бір қызмет саласында жасаған қылмыстарының көлемінен 14,5%-ын алып отырған. Көбінесе олар саудасаттық, материалды-техникалық қамтамассыз ету, белгілі бір бағытта қызмет көрсету аясында жұмыс жасап отырып, қаржы, несиелік, коммерциялық қызметтерін атқара келе қылмыстық талан-таражға салумен байланысты әрекеттерге барған. Осы мәліметтерді зерделей келе, олардың бұл әрекетке тек пайдакүнемдік мақсатты көздеу арқылы барғанын байқауға болады.

Осы тектес қылмыстарды жасаған әйел адамдардың көбі қылмыстық әрекеттерге бару кезінде олар отбасындағы әйел рөлін атқарып жүрген. Алайда бұл әйелдердің көп жағдайда түрмелерге оқшауланып жазасын өтеп жүргенде некелері бұзылған. Тәжірибеде ер адамдардың біршамасы, әйелдері іс-басты болып қоғамнен оқшаулана салысыменен-ақ екінші мәрте үйреніп алып отырады. Сол себептенде қоғамдық қауіпсіздік мекемелерінде болған кездегі жанұяның бұзылуы, сотталған әйелдің түзелуіне, қоғамға қайта шығып оған тәрбиеленуіне барынша кедергі жасары сөзсіз.

Көбінесе өздерінің жаңа туған сәбиін өлтірген әйелдердің біразы тұрмыста болмаған. Себебі бұндай жағдайлар әйелдердің жеке нәпсісін қанағаттандыру салдарынан яғни мұндай қатынасының сәтсіздігімен байланысты орын алып отырған [59]. Осындай қылмыстарға барған әйелдердің көбісінде өздерінің ата-аналарының болмаған жәнеде олар болған жағдайларда ата-анасының ашуынан қорыққандығы салдарынан да өз нәрестесін өлтіруіне әкеліп соққан.

Осындай қылмысты жасаған қылмыскер тұлғасын сипаттау кезінде олардың міндетті түрде жанұяға деген көзқарасын ескерген жөн.

Ю.М. Антонянның пікірінше адамның тұлға ретінде қалыптасып, қоғамға қайшы әрекеттерді жасамауда жанұя рөлінің алатын орны ерекше [60]. Дей тұрғанмен де кей кездерде жанұяның өзі адамды қылмыс жасауға итермелейтініде ойландыратын жайт. Дегенмен жанұяның адам баласының басына түскен қыйын жағдайларды үлкен рөл атқаратынын ескеруіміз қажет.

Айталық, адамның қылмыстық жазасын өтеп жүрген кезде немесе одан босатылып шыққан кездегі жанұяның алатын орны ерекше.

Қылмыскер әйелдердің ішіндегі ең қауіпі категориясы, психологиялық бейнесінің өзгешелігі бар психикалық аномалиялық белгілері бар тұлғалар болып табылады. Осындай қылмыскер әйелдердің тұлғасына ерекше көңіл бөле отырып, қылмыстылықтың себептерін анықтап қол жеткізуге болады. Неге десеңіздер қылмыскердің тұлғасы қылмыс жасаудың себебі және қылмыстық мінез - құлқын айқындап беретін ұғымға сай. Сол себептен де қылмыскердің жеке басының қандай екендігін білу жалпы қылмыстық әрекеттерді болдырмауға үлкен үлесін тигізеді. Қылмыс жасаған тұлғаның жеке басын сипаттайтын сондай-ақ қылмыскердің қылмыстық мінез-құлқына әсер ететін әлеуметтік - демографиялық адамгершілік белгілерінің біртұтас жиынтығын құрастыратын құрал ол қылмыскер тұлғасын сипаттауға келеді.

Қылмыскердің жеке тұлғасын оның ғалымдардың тұжымдаған анықтамасымен байланыстыру үшін тек тұлғаның өзін сипаттайтын қасиеттерімен топтастыра отырып қарастырған жөн. Осы орайда атақты криминолог Н.Ф.Кузнецова қылмыскердің тұлғасының қоғамдағы қасиеттерін зерделей келе, «Қалай қылмыс жасады? – деген сұраққа жауап берсе, әлеуметтік-демографиялық қасиеттерін ескере отырып, "Кім қылмыс жасады?"- деген сұраққа, ал әлеуметтік-психологиялық қасиеттерін ескере отырып, "Неліктен қылмыс жасады? деген сұраққа жауап беретінін көрсетті (Қосымша 2)» [61].

Осы мәселе бойынша да А.Б. Сахаров пен Ю.Д. Блувгейдің пікірлері екіге бөлінді. Мәселен А.Б. Сахаров қылмыскер тұлғасын анықтайтын факторларды «әлеуметтік-демографиялық әлеуметтік психологиялық, әлеуметтік-биологиялық деп үшке бөлсе, өз кезегінде Ю.Д. Блувштейн демографиялық, әлеуметтік, құқықтық психологиялық, биологиялық деп, тұлғаны құраушы қасиеттерді беске жіктейді» [45, 666].

Негізінен белгілі бір қылмысты жасаған әйелдің жеке басын сипаттайтын қасиеттерін жасын, білімін, айналысатын еңбек көзіндерін ескере келе оның психикалық және моральдық жай күйін жан-жақты талдауымыз қажет деп ойлаймын.

Тәжірибеде қылмыс жасаған әйелдердің көбісі жасаған құқыққа қайшы әрекеттері үшін соңынан өз кінәсін мойындап және сезініп, жазасын еңбекпен түзеу мекемелеріне өтеу кезінде өзінің жасаған әрекеттері жөнінде алдағы болашағы жөнінде ой толғандыра бастайды. Осы тектес ойға шомылудың арқасында жеке бойындағы тез қызығушылық қасиеттері жоғарылайды. Зорлық-зомбылық, пайдакүнөндік ниеттегі қылмыстарды жасағаны үшін состалған әйелдерді салыстырғанда, зорлық-зомбылық сипатындағы қылмыскер әйелдердің жеке бойларындағы жоғары белсенділікпен қызба мінезділігі байқалады. Бұл қасиеттердің барлығы дерлік құқыққа қайшы, агрессивті мінез – құлқ мінездердің орын алатындығын айқындайды.

Осылайша ерлер мен әйелдердің қылмыстық мінез-құлқын қатарластыра отырып, ер адамдардың бойында мінез-құлқтың қыйындық қасиеті, ал

әйелдерде олардың мінездерінің қызбашылық қасиеттерінің орын алатынын ескерген жөн. Сонымен қатар, медициналық тұрғыда дәлелденгендей әйел адамдары депрессияға шалдығуға дайын келеді де өздерінің болашақ күйлерін құлазыған кезеңдей көріп отырады.

Сол себептен де сотталған әйелдерге қатысты оларды түшеу шараларын қолданарда олардың ішіне тәрбиелік жолмен түсіндіре отырып, психологиялық-педагогикалық әдіс - тәсілдерді кіргізудің қажеттілігі өте маңызды.

Бұдан бөлек, ерлерге қарағанда әйелдердің сенім қабілеттілігінің деңгейінің жоғары екендігін белгілеп кету қажет. Осылайша сотталған әйелдермен жүргізілетін тәрбиелік жұмыстарының арасына сендіруге негізделген әдістерді қолданатын болса ол жоғары дәрежедегі қорытындыларды беретін болады.

Осы орайда өзінің бір шаңырақ астында тұратын күйеуін өлтірген немесе оған ауыр дене жарақатын келтірген қылмыскер әйелдің қызба мінезінің жоғары деңгейде болуымен, өзінің жасаған қылмысы үшін еш өкінбейтіндігімен ерекшеленіп отыратыны анық. Сондай-ақ, жаңа туған нәрестені өлтірген әйелдің жай-күйін мысал ретінде айтатын болсақ, оның бұндай әрекетке баруының себебі айналасындағы адамдардың айыпталуынан қорқушылығымен байланысты болып отырады.

Жоғарыдағы ғалымдардың пікірінен өзгеше ойды яғни қылмыскер тұлғасының құрылымын зерделеу кезінде мынадай факторлардың болатындығын өз кезегінде Б.В. Волженкин төмендегідей білдіріп кетті:

- 1) қылмыскер тұлғасын қоғам мүшесінің бірі танудағы жалпы белгілері;
- 2) негізінен әр бір қылмыскердің бойындағы қылмыс жасаудағы өзгешелік әр қалай болады;
- 3) қылмыс жасаған тұлғаның жеке себептерімен белгілері болады.

Ю.М. Антонян өз кезегінде қылмыскердің жеке басын зерттей келе оларды құрайтын қасиет-белгілердің жалпы схемасын қосымша кестеге сәйкес көрсетті (Косымша 3) [62].

Осылайша қылмыскер әйелдің жеке басын сипаттайтын қасиеттері психологиялық жай күйін ғана сипаттап қоймай оны тереңінен зерттеуді талап ететіндігін көрсетеді. Қоғамдағы әйел қылмыстылығын болдырмау үшін қылмыскер әйелдің тұлғасын бейнелейтін белгілерді білу қажет. Сол себептен де жоғарыдағы қасиеттерге тоқтала отырып, бұл тектес қылмыстардың алдын-алу үшін алдымен себеп-салдарынан туындаған тұлғаның жеке басының қасиеттерін жетік меңгеру қажет.

Қылмыскердің тұлғасы өзінің қоғамға келтіретін қауіпінен бөлек, оның көлемі мен оны жасаудағы мінез-құлық сипатының орнымен де ерекшеленіп отырады.

Жоғарыдағы ерекшеліктерді ескере келе қылмыскер әйел адамының тұлғасын типтік қасиеттерін төмендегідей топтастыруға болады:

Зорлық-зомбылық әрекеттерді ұстанатын типті, бұзақылық ниетпен кісі өлтіріп немесе адамға айтарлықтай жарақаттар келтірген сонымен қатар басқа да зорлық-зомбылық сипатындағы әрекеттерді жасайтын әйелді айтуға болады.

Пайдакүнемдік мақсатты ұстанатын тұлға –өзінің және жанұясының материалдық деңгейін ойлай келе, пайда табу мақсатында өз мұқтаждығына байланысты қылмыс жасауға баратын әйелдер типі.

Пайдакүнемдік ниетпен зорлық-зомбылық әрекеттерді жасайтын типті тұлға – қоғамдағы көзқарастарды кеңінен меңгерген, өз пайдасын жүзеге асыру үшін құқыққа қарсы күш коллану, тіпті кісі өлтіру арқылы да өз мақсаттарына жетуді көздейтін қоғамға аса қауіпті қылмыскер әйелді айтамыз.

Абайсызда қылмыс жасаушы әйел типіне – өз бойындағы менмендікпен немқұрайлық қасиеттерін игере алмағандықтан қылмысқа баратын әйелдерді айтсақ болады.

Тәуелділікке бара отырып қылмыс жасаушы әйелдердің типі -айталық, есірткіге, ішімдікке салынғандықтан яғни өз жасаған әрекеттеріне жауап бере алмай қылмысқа баратын әйел адамдар.

Осылайша криминогенді мотивациялық бағытталудың сипатына қарай, қылмыскер әйелдің жеке басын төмендегідей ажыратуға болады:

Белгілі бір ситуация кезіндегі әрекет етуші қылмыскер әйел –белгілі бір кезеңнің салдарынан ауыр қылмыс жасап қойған әйелдер.

Кездейсоқ кезеңдерде қылмыс жасаушы әйелдер - өмірлік кезеңдерге байланысты жеңіл қылмыстарды жасау арқылы, криминогенді ситуацияны өзі жасау арқылы, қылмысты жасауға бел буатын әйелдер.

Бұл типологиялар арқылы қылмыскер тұлғаны толыққанды зерттеуде қолдану үшін пайдаланады. Айталық, әрбір қайталама қылмыс жасаған тұлға қылмыс жасауды арнайы кәсіпке айналдырған адамның сипаттамасына сәйкес келмеуі әбден мүмкін [2, 340б].

Негізінен қылмыс пен жезөкшелік мәселесі біріге келе қауіп төндіріп келе жатқан мәселелердің бірі болып табылады. Қоғамдағы жезөкшелікпен айналысатын әйелдердің көбісі ұйымдасқан қылмыстармен байланыста болып келері сөзсіз. Мысалға алатын болсақ, түнгі жезөкшелер жиналатын ойын-сауық орталықтары, моншалар, массаж салондары көп жағдайларда әр түрлі қылмыстық топтарды жасыруды көздей келе құрылғандығын ескере отырып, осы топтардың арасында жезөкше әйелдердің де араласу мәселелері алаңдататын жайт.

Жезөкше әйелдер қылмыскерлермен аз ғана уақыт ішінде тіл табысып олардың қызметтерін пайдаланатын еркектерді қызықтырып өз арбауларына шақыратыны ешкімге де құпия емес. Осылайша оларды алдап қылмыс құралы ретінде пайдаланып келеді де соңында сол жезөкше әйелдердің өздері де осы тектес қылмыстық топтардың жетегінде кетіп отырады.

Қайнар көздерден байқағанымыз өз кезінде жезөкше әйелдерге келіп жүрген еркектерді өлтіріп, тонап жүретін кәсіби қылмыскерлердің болғаны анық [63]. Осындай жолмен түсірген пайданы сол қылмысты жасаған тұлға мен

жезөкше әйел кейіннен бөліп алып отырған. Осыған ұқсас қылмыстарда қазіргі кезде де кездесіп отырады. Мысалға, 2018 жылы Қызылорда облысы Байқоңыр қалалық сотымен азаматшалар «Г» және «М»-ға, сондай-ақ азамат «Е» мен «О»-ға қатысты ҚК-нің 175-бабында көрсетілген қылмасты бірнеше рет жасағандары үшін сот үкімі шығарылған болатын. Бұл қылмыстың фабуласы бойынша азаматша «Г» және «М» ұзақ уақыт бойы жеңіл жүріс жасап, сол өңірдегі қалталары қалың ер азаматтармен алдын ала танысып жезөкшелік қызметтерін атқарып келген. Осы қызметтерін атқара келе олар азамат «Е» және «О» мен алдын ала сөз байласып, жезөкшелерге келген еркектердің ішімдіктеріне «Феназепам» атты дәріні қосу нәтижесінде оларды тез арада ұйықтатып, бағалы заттары мен ақшалай қаражаттарын алып кетіп отырған.

Бұдан бөлек есірткі заттарымен байланысты қылмыс жасаудың ерекшелігі – бұндай қылмыстардың әр түрлі болуында. Есірткі заттардың заңсыз айналынымен байланысты қылмыстарда әйелдердің белгілі бір рөлде бола отырып қатысуы тәжірибеде көп кездеседі. Осы орайда әйелдер бұл есірткі заттарын өткізуші, тасымалдаушы рөлдерін атқарады. Сондай-ақ осы тектес есірткі заттарды тасымалдап, өткізіп жүрген әйелдердің көбісі өздері есірткіні тұтынуға үйреніп алып, есірткіні тұтынуға беріліп кеткен фактілерде аз емес. Негізінен тұрақты түрде есірткі заттарын тұтынатын тұлғалар санасы улану арқасында немесе дене мүшелеріне осындай удың жетіспеуі салдарынан да қылмыс жасап отырады. Бұндай нашақор адамның қоғамдағы алатын орнын, еңбекке деген қабілеттілігін жоғалтып отырады. Салдарынан бұндай әрекеттердің қоғамға қауіптілігі арта түседі. Осылайша әйелдердің қылмысқа бару себептерін бақылай отырып олардың әр түрлі болатынын көре аламыз. Бұл факторлардың әр қайсысын әлеуметтік құбылыс деп танып қана қоймай, ауқымды проблема есебінде қарастыруға жатады. Осы орайда қылмыстық мінез-құлқтың салдарын зерттеумен ғана шектелмей тұтас қылмыстылық мәселесін жіктеп зерделеудің маңызы зор. Сол себептен де әр бір тұлғаның әлеуметтік типін талдаудың маңыздылығы ерекше [64].

Қылмыстылықпен күресудің оң нәти жеке басының типтік дәрежесін зерттеп-зерделеп алу қажет.

Диссертацияның авторы В.А. Казакованың «барлық қылмыстық факторлардың жиынтығымен бірге жасалған қылмыстың сипаты мен мән-жайлары тұлғаның мінез-құқының механизмін, оның қылмыс жасаудағы белсенділік дәрежесін, оған өмір жағдайларының қалай ықпал ететінін анықтауға мүмкіндік береді. Қылмыскер әйел адамды типологиясы бойынша жіктеген кезде осы аталған критерийлер ескеріліп кету керек деген пікірімен келіседі» [65].

Тұлғаның жеке басын айқындайтын түрінің бірі - психикалық, физиологиялық жағынан әбден шаршаған, әлеуметтік хал-аухаты әбден төмендеген тұлға. Бұл тұлғалар шарапты әбден ішіп, қолына түскен табыспен күн көріп, және тұрақты паналайтын орындары да болмайды. Бұл топтағы әйелдер көп жағдайларда ұрлық қылмыстарының кез келген түрлерін

жасайды. Ұрлықтың объектісі ретінде табылатын адамдардың көп шоғырланған орындарында (аэропорттарда, вокзалдарда, базарларда т.б.) иесі караусыз қалдырған ұсақ мөлшерлі заттарды ұрлау арқылы күн көреді. Бұндай әйелдер көбінесе отбасы жоқ, тұрғылықты тұратын жері де жоқ болып келеді және де пайдакүнемдік сипаттағы қылмыстары үшін бірнеше соттылығы бар, ата-ана құқысынан айырылғандар қатарынан орын алып отырады. Бұл әйелдердің жас шамалары 35-55 арасында болуы жиі кездеседі. Білім деңгейлері 9 сыныпты құрап отырады. Көбінесе мұндай қылмысты жасайтын әйелдер өздерінің қылмыстық әрекеттерін алдын-аладайындамайақ, залалдың орнын ойламастан қылмысқа барып отырады. Әйелдердің бұндай әрекеттерге баруына олардың ішімдікпен есірткіге салынғандықтың салдары мен психикалық аурудың белгілері бар, асқынған аурулардың салдары себептері болуы ғажап емес. Әдетте мұндай тұлғалар әйелге тән қасиеттерін жоғалтып отырады.

Кәсіби деңгейде қылмыстарды жасайтын әйелдердің екінші типі – агрессивті-пайдакүнемді тип. Бұл типке жас кәсіби қылмыскер әйелдері жатқызуға болады. Кей кездерде бұлардың қатарына кәмелетке толмаған қыздар да жатқызуға болады. Аталған типтің жас малшері 17-30 аралығында болады. Бұл типтегі қылмыскер әйелдер ер адамдар тобымен құрылған қылмыстық топқа мүше ретінде кіріп барлық қылмыстарды бірлесе жасайды. Негізінен әйелдер бұндай топта ұйымдастырушы, орындаушы, көмектесушінің рөлін атқарады.

Үшінші типке – ұрлық пен алаяқтық қылмыстарын кәсіби түрде жасайтын қылмыскер әйелдерді жатқызуға болады. Бұл типтегі қылмыскер әйелдердің ерекшелігі олар қылмыстарын жалғыз жасайды. Сондай-ақ, қылмысты жоспарлап, жапа шегетін құрбан тұлғаны алдын ала зерттеп, өзі жасайтын қылмыс іздерін жою үшін түрлі шараларды қарастырып, қылмысты жасауға тиянақты дайындалады. Бұндай әйелдердің жас шамалары 30-50 болады. Бұндай әйелдер алаяқтық әдістерін әбден үйреніп, кез-келген адамдардың сеніміне кіре отырып өзіне керек ақпараттарды жинай келе кез келген қылмыс жасаулары мүмкін, себебі олардың мінез-құлық ерекшеліктері осында болып отырады. Сондай-ақ, тәжірибеде өз қылмыстарын жүзеге асыру кезінде жалған құжаттар мен ақша купюраларын пайдалану фактілері де жиі кездеседі.

Жоғарыда айтылғандай, қазіргі заманғы зерттеулер қылмыс жасаған әйелдер арасында психикалық ауытқулары бар адамдардың пайызы ерлерге қарағанда едәуір жоғары, ал жеке адамға қарсы аса ауыр құқық бұзушылықтардың үлесі де маңызды екенін көрсетті [60, 127-128 бб]. Сонымен қатар, әйелдердің қылмыстық агрессиясы мәселелерінің бірқатар теориялық және практикалық аспектілері дамымаған.

Зорлық-зомбылық жасаған әйел әрқашан белгілі бір "қылмыстық" жағдайда әрекет етеді. Қылмыскер өзінің жеке қасиеттеріне байланысты жағдайға белгілі бір өзіндік ерекшелік әкелетініне күмән жоқ, өйткені адам басқа, ұзақ уақытқа созылған жағдайдың қалыптасу әсерінің нәтижесі болып табылады. Бұл мәселені қарауды қылмыс алдындағы жағдайдан бастау керек. Қылмыс алдындағы жағдай-бұл қылмыс алдындағы және қылмыс жасаған

субъектінің жеке қасиеттерімен өзара әрекеттесетін субъект үшін сыртқы жағдайлардың жиынтығы. Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысын талдау криминогендік сипаттағы қылмыс алдындағы жағдайлар мынадай жағдайларға байланысты туындайтынын көрсетеді: 1) қылмыс жасауды жеңілдету мақсатында қылмыскердің өзі жасаған; 2) қылмыс жасау үшін арнайы жасалмаған, алайда оны детерминациялайтын (алкогольдік немесе есірткілік масандық); 3) айналасындағылардың дұшпандық, теріс іс-әрекеттерінің салдары болып табылатын; 4) кездейсоқ жағдайлардың тоғысуы бойынша пайда болған; 5) дүлей құбылыстардан туындаған [66]. Қылмыс алдындағы жағдайдың объективті де, субъективті де мазмұны бар екенін есте ұстаған жөн. Әрине, кейбір жағдайларда криминогендік жағдайдың мән-жайлары оқиғалар өте тез дамиды, әйелдің жағдайды талдауға, ойлануға уақыты болмауы мүмкін, содан кейін ол өздігінен, автоматты түрде әрекет етеді. Бірақ бұл жағдайларда жеке қасиеттердің, моральдық-этикалық көзқарастардың, мінез-құлық стереотиптерінің маңызы зор. Субъект үшін сыртқы (ситуациялық) жағдайлардың детерминациялық мәні туралы мәселе өте күрделі және маңызды.

Сонымен, бұл екі детерминациялық сызық белгілі бір қылмысқа әкеледі:

1) қоғамға қарсы жеке ерекшеліктері;

2) анықтау шеңберінде қылмыс жасауға ықпал ететін себеп пен жағдайдың рөлін жүзеге асыратын қылмыс алдындағы жағдай. Анықтау механизмінде жағдай белгілі бір әйелді қылмыстық әрекетке итермелейтін жағдайлар болған жағдайда белгілі бір зорлық-зомбылық қылмысының себептері ретінде әрекет етеді. Ол өріске, санаға, субъектінің сезіміне әсер етеді, оны қылмыстық әрекеттерге тікелей итермелейді. Бірақ бұл дегеніміз, егер бұл жерде объективті себептер басқаша болса, сыртқы жағдайлар қылмыс жасауға себеп (сылтау) түрінде көрінуі мүмкін дегенді білдірмейді. Себептерден айырмашылығы, қылмыстың жасалуына түрткі-бұл қылмыстың бастапқы криминологиялық құраушы механизмі болып табылатын жағдайлар, шабуыл жасаушыда қылмыс жасауға себеп пен шешім қабылдауға бел буады. Жағдайлардың итеру сипаты оның объективті сипаттамасы болып табылады, ал мағынасы теріс те, оң да болуы мүмкін. Егер теріс серпін көбінесе сыртқы (ситуациялық) себеп – салдарлық фактор рөлін атқарса, онда оң-криминогендік емес жағдайдың құрамдас бөлігі.

Жағдайдың итермелеу сипаты қылмысқа итермелеудің жүзеге асырылғанына немесе жүзеге асырылмағанына қарамастан қалады. Іске асырылған күш қылмыс жасаудың себебі (сылтауы) ретінде әрекет етеді, ал себеп оның итермелеуі негізінде болмауы мүмкін, себеп (сылтау-бұл жағдайдың объективті мазмұнының субъективті көрінісі және міндетті түрде теріс позициядан болады. Криминологияда қылмыс жасау механизміндегі қылмысқа дейінгі (нақты өмірлік жағдай) мағыналары туралы әлі нақты түсінік жоқ. Бұл механизмдерде, әдетте, сыртқы (объективті) және ішкі (субъективті) факторлардың өзара әрекеттесуі бар екендігі даулы емес. Тәжірибе көрсеткендей, қылмыскердің жеке басының қасиеттері мен қылмыстың

алдындағы жағдайлар арасында көптеген қатынастар бар. Демек, жағдай қылмыс механизміндегі детерминациялық (оның ішінде себептік) элемент ретінде белгілі бір рөл атқарады, кейде бұл шешуші рөл атқарады. Алайда, қылмыс механизмінің субъективті факторы толығымен алынып тасталатын ережелер мүмкін емес.

Субъективті қатынас, қозғаушы, қозғаушы элемент ретінде әрқашан болады. Жағдай мен адамның өзара әрекеттесуі болмауы мүмкін, егер оның теріс қасиеттерін іске асырудың соңғы күші бәрін шешсе. Қылмысты тек криминогендік жағдайдың көрінісі арқылы анықтау мүмкін емес, өйткені ол әрқашан жеке адаммен делдал болады. Егер олай болмаса, онда субъектінің кінәсі жоқ, өйткені жағдай таңдау мүмкіндігін қалдырмады. Бірақ бұл жағдайда біз тек қылмыс алдындағы нақты өмірлік жағдаймен өзара әрекеттесуді білдіретінімізді ескеру қажет.

Қылмыс жасау жағдайының криминологиялық және виктимологиялық сипаттамасы біз қарастыратын мәселенің маңызды аспектісі болып табылады. Зерттеудің авторы профессор Д. В. Ривманмен толық келіседі, ол криминологиялық (криминогендік) жағдайды жеке тұлғаны қалыптастыру кезеңінен бастап адамды қылмыс жасауға итермелеген жағдайлардың жиынтығы ретінде анықтайды. Психикалық жағдайдың әртүрлі психо-травматикалық оқиғаларының белгілі бір үйлесімі, не болғанын субъективті қабылдау-мұның бәрі отбасылық жанжал жағдайында көрінеді және отбасы мүшелері арасындағы қақтығыстардың барынша шиеленісуімен сипатталады. Отбасылық жанжал жағдайы әртүрлі мүдделер мен көзқарастардағы қақтығыста көрінеді, тараптар арасында елеулі қарама-қайшылықтардың пайда болуымен бірге жүреді, бұл олардың арасындағы қарама-қайшылыққа әкеледі. Д. А. Шестакованың көзқарасы толығымен әділ болып көрінеді, себебі қылмыстық отбасылық жағдайлардың ерекшелігі оның қылмыскерге қатысты сыртқы жағдайлармен ғана емес, сонымен бірге өзінің жеке ұстанымымен және жақындарының шеңберіне жеткізу сызығымен байланысы болып табылады. Қақтығысты қарама-қарсы позициялардың, мақсаттардың, қарсыластардың, өзара әрекеттесу субъектілерінің пікірлері мен көзқарастарының қақтығыстарын қарастыра отырып, ағылшын зерттеушісі Э.Гидденс қақтығысқа келесі анықтама берді: «қақтығыс кезінде мен осы күрестің көздері қандай болмасын, әрекет етуші адамдар немесе топтар арасындағы нақты күресті түсінемін, оның әр тарап жұмылдыратын тәсілдері мен құралдары» [12, 120б].

Л. Козердің қақтығысының анықтамасы да кең таралған: "бұл белгілі бір әлеуметтік мәртебеге құндылықтар мен претензиялар үшін күрес, барлығы үшін материалдық "игілік; соғысушы тараптардың мақсаттары бейтараптандыру, зиян келтіру немесе жою болып табылады". Зерттеушілер Р. Мак пен Р. Снайдер суға қақтығыстың болуы тек жоғары белгілер болған кезде ғана тұжырымдалуы мүмкін деп келді):

1) кем дегенде екі тараптың (тараптардың) болуы жеткілікті түрде кеңінен түсініледі: жеке тұлғалар, топтар, мәдениеттер);

2) жанжал оң тапшылық аясында (бір рөлді немесе функцияны екі субъектінің бір мезгілде орындау мүмкіндігі, бұл оларды жарыспалылық қатынасына қояды) немесе "көздердің тапшылығы" аясында туындайды (құқықтық сананың, құндылық бағдарларының тозуының ақаулары байқалған кезде, субъектілер өз талаптарын толық қанағаттандыра алмайды, өзара қолайлы келісімдерге қол жеткізе алмайды;

3) жанжал тараптар бір-бірінің есебінен пайда алуға кездескен жағдайда туындайды; жанжалды мінез-құлқ екінші тарапты жоюға немесе бақылауға қоюға деген ұмтылыс сияқты болады;

4) қақтығыс процесі-бұл конфликтіден кейінгі уақытша үрдіс. қылмыстық отбасылық жағдайдың мазмұны отбасылық қақтығыстарды тым жоғары дәрежеде тудыратын сынақтардан тұрады, сонымен қатар қақтығысушы тараптардың іс-әрекеттері үйлеспейтін және өзара айрықша мақсаттарға қол жеткізуге бағытталуы тиіс;

5) жанжалға қатысты маңызды аспект көшбасшылыққа, үстемдікке ұмтылу болып табылады;

6) жанжалдық қатынастар микро-және макро-әлеуметтік процестердің негізінде жатыр;

7) қақтығыс процесі тараптар арасындағы қарым-қатынасты бұзудың уақытша тенденциясын білдіреді;

8) кейбір жағдайларда қақтығыс қатынастары жүйені бұзбайды, бірақ әлеуметтік нормалар мен бағыттардың өзгеруіне ықпал етеді [53, 294-295 бб].

Әдетте, әлеуметтік қақтығыста 4 кезең бөлінеді: жанжалға дейінгі, жанжал, жанжалды шешу кезеңі және жанжалдан кейінгі кезең. Қылмыстық отбасылық жағдайдың мазмұны отбасылық жанжалдарды тудыратын қайшылықтардан тұрады, олардың шиеленісуінің тым жоғары деңгейі және жағдайды жалпы әлеуметтік, топтық және жеке деңгейлерде қарастыруға болады.

"Қылмыскер-жәбірленуші" өзара әрекеттесуінің сипатын зерттеу құқық қорғау органдарының қызметкерлері үшін қажет, өйткені бұл қылмыскердің қылмыс жасау мән-жайын анықтауға мүмкіндік береді. Зорлық-зомбылық қылмыстарымен "Тараптар" арасындағы өзара іс-қимыл әсіресе айқын көрінеді, жәбірленушінің мінез-құлқы көбінесе қылмыскердің мінез-құлқын бұзуға мүмкіндік береді. Біз Д. А. Шестаков - пен толық келісеміз, себебі қылмыстық отбасылық жағдай проблемасына сәйкес жұбайына қарсы зорлық-зомбылық жасау мәселесі басты орын алады, ал ерлі-зайыптыларды өлтіруді зерттеу жанжалдардың екі негізгі тобын анықтауға мүмкіндік берді: отбасылық қайшылықтар мен коммуникацияларға байланысты. Ерлі-зайыптыларға қарсы ауыр зорлық-зомбылық қылмыстарының негізінде келесі қақтығыстарды жатқызуға болады: а) үстемдік, б) неке адалдығын бұзу, в) бостандыққа ұмтылу, г) пайдакүнемдік; іс жүзінде олар бір-біріне бағынатыны сөзсіз.

Жәбірленушінің бұйрығы зиян келтірушіге зорлық-зомбылық жасаумен байланысты болуы мүмкін. Бұл белгілі бір жағдайларда қылмыскер үшін қылмыс алдындағы криминогендік жағдайдың шешуші элементі болып табылып,

итермелейтін мінез-құлық. Итеруші мінез-құлық құрбаны болуы қарсылық көрсету мүмкіндігімен байланысты емес, бірақ, анық-әрекетке ынталандыру қарымта күштеу. Әрине, мұндай жағдайларда жәбірленуші көбінесе ықтимал зорлық-зомбылыққа жол бермейді, бірақ дөрекі қорлау және басқа да осындай әрекеттермен олардың арандатушылық сипаты оған айқын көрінеді.

Жәбірленушілердің мінез-құлық реакцияларының барлық қарама-қайшылықтарымен оларда әдеттегі, қайталанатын нәрсені бөліп көрсетуге болады, сондықтан белгілі бір жолмен жәбірленушілер криминологиялық тұрғыдан маңызды болып табылатын жағдайларды жіктеуге болады. Жағдайдың виктимологиялық жіктелуінің негізі ретінде әртүрлі негіздерді алуға болады, ең алдымен, жәбірленушіге тән мінез - құлықтың "өткірлігімен" анықталатын қақтығыс дәрежесі, басқаша айтқанда, жағдайларды жіктей отырып, біз ең алдымен жәбірленушінің мінез-құлқының интеграцияланған формаларын жіктеуден бастаймыз.

Жәбірленушінің мінез-құлқына байланысты жағдайларды келесі түрлерге бөлу керек:

1) жәбірленушіні теріс мінез-құлықпен итермелейтін, қылмыскерді қылмыс жасауға итермелейтін, итермелейтін жағдайлар. Іске асырылған жағдайда олар қылмыс жасауға себеп (сылтау) ретінде әрекет етеді. Мұндай жағдайларда жәбірленушінің мінез-құлқы, мысалы, күйеуі, күйеуі-шабуыл, қорлау, арандату, қауіп-қатерді сұрау және т. б.

2) жәбірленушінің оң мінез-құлқы бар мінез-құлықты итермелеу жағдайлары. Бұл қылмысқа арандатпайды, бірақ ол қылмыскердің зорлық-зомбылық әрекеттерін жәбірленушіге ауыстырумен байланысты (мысалы, жасөспірімдердің сынына және қоғамға қарсы және азғындық мінез-құлқына байланысты зардап шеккен адамдардың әрекеттері, маскүнемдікке берілген адамдар тобы).

3) жәбірленушінің мінез-құлқы келеңсіз жайттардың болуын қаламаса да, қылмыс жасаудың мүмкіндігін тудыратын жағдайлар (қаңырап қалған жерде және т.б. жерлерде танымайтын адамдармен алкоголь ішетін адамдар).

4) қылмыскердің мінез-құлқына және жәбірленушіні табуға зиян келтіруге әсер ету тұрғысынан бөлек болатын жағдайлар

Демек, виктимдік мінез-құлықты бөліп көрсетуге негіз бар: 1) теріс, яғни қандай-да бір жолмен қылмысты қоздыратын немесе оған объективті ықпал ететін жағдай туғызатын; 2) қылмыскерге қарсы күресте, қоғамдық қарызды орындауда оң көрініс табады; 3) қылмыс жасауға ықпал етпейтін бейтарап және т.б.

Зардап шеккендердің жеке қасиеттері белгілі бір ситуациялық факторлармен бекітіледі, осылайша олар жіктелуге жатады [66, 496]:

1. *Агрессияны бастамаға алатын құрбандар*, олар негізінен басқа тұлғаларға зиян келтіре отырып, қасақана ниетте қақтығыс жағдайларын туғыза отырып қылмыс жасайды және де өздерінің көздегендеріне жету үшін адамды қорлап не жала жабуға да дайын тұрулары мүмкін.

2. *Әрекеттерінен белсенділік көрінетін құрбандар.* Бұл тұлғалардың әрбір әрекетінен өздері бірінші қақтығыстың орын алуына белсенділік танытып немесе оны танытуға кінәлілерді итермелеп тұратын адамдарды айтамыз

3. *Бастамашылдық жасап тұратын құрбандар,* бұл тұлғалардың өздері өздеріне қарсы жасалып жатқан әрекеттерге түрлі себептер бойынша қарсылық білдірмейтіндер .

4. *Сыни емес құрбандар-*байсыздықпен, өмірлік жағдайларды дұрыс бағалай алмауымен сипатталатын тұлғалар.

5. *Бейтарап құрбандар-*бұл оларға қарсы жасалған қылмысқа қарсы тұра алмағандар.

Жәбірленушілердің бұл жіктелуі, басқалар сияқты, оларды зерттеу үшін ғана емес, сонымен қатар алдын – алу жұмыстарының арнайы бағытын-виктимологиялық профилактиканы ұйымдастыру үшін қажет.

Э. Е. Чистованың пікірінше, "жәбірленуші" ұғымы бірнеше түрлі трактаттарда беріліп, сондықтан қылмыс құрбаны деп түсініледі : 1) физикалық, моральдық, материалдық зиян тікелей келтірілген физикалық тұлға; 2) бұл қылмыс жасалған адам немесе адамдар тобы (тікелей немесе жанама); 3) бұл адам немесе адамдар қауымдастығы, бірақ интегративті жиіліктің сапасына ие интеграцияның осы түрінде болады; 4) бұл экономикалық залал мен іскерлік беделге зиян келтірілген заңды тұлға [67] .

Осы проблеманың құрбан болған объектісін ескере отырып, жәбірленуші гинезисте және зорлық-зомбылық әйел қылмысының механизмінде елеулі, маңызды рөл атқарады деп сеніммен айтуға болады. Зардап шеккен қауіп бар азаматтардың нақты санаттарын зерттеу қылмыскерлердің алдын-алу, тергеу және жазалау үшін маңызды практикалық мәнге ие болары сөзсіз.

2.2 Зорлық-зомбылық қылмыстарын жасаған әйелдердің типологиясы және жіктелуі

"Қылмыс жасаған тұлғаның жеке басы" мағынасын білдіретін сондай-ақ жеке тұлғаның түрін сипаттайтын әлеуметтік тұрғыдан анықталған белгілердің, қасиеттердің едәуір санын қамтиды (психологиялық-педагогикалық, экономикалық, асоциалдық және т. б.), біліктілік құруды және жеке тұлғаның типологиясын қарастыруды көздейтін қылмыскердің жеке басын криминологиялық талдау қылмыстық мінез-құлықты болжау әдістерін жетілдіру тұрғысынан ерекше ғылыми және практикалық құндылыққа ие құбылыс.

Заң ғылымын одан әрі дамыту үшін қылмыстың алдын-алу шараларын әзірлей келе В. Н. Бурлаков пен Н.М. Кропачев тұлғаларды типтерге бөлу олардың белгілі бір әлеуметтік топтардан құралатынын айтады. Ал оларды егерде типтерге бөліп қарастырса сол кезде қылмыстың алдын-алу шаралары тиімдірек болатынын көрсетеді. Бұл пікірден түсінгеніміз қылмыс жасаған әйелдерді олардың типтері оның ішінде айталық жынысы, жасы, білімі, тұрғылықты жері, әлеуметтік жағдайы айналысатын кәсібіне байланысты

бөлетін болсақ, сонымен қатар олардың белгілі бір қылмысты жасауға деген мотивімен жасаған қылмыстың сипатын, сол қылмысты жасаған кезде санасын ұлайтын заттарды тұтынғанын ескеру қажет.

Американдық криминолог В. Фокс, қылмыскерлерді типтерге бөліп қарастыру мәселесін тәжірибеде қолдана келе, олар заң ғылымының, практикалық жұмысының дамуы үшін және ойластырылған саяси шешімдер үшін қажетті болғанын ескереді. Зерттеу бағдарламаларын толыққанды жүргізу қылмыскерлерді жан-жақты зерттеуге өз ықпалын тигізеді. Осылайша алдын-ала зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы белгіленген көрсеткіштер мен жағдайлардың түрлеріне назар аударатын тұжырымдамалау арқылы проблемалар мен факторлардың шексіз әртүрлілігін азайтуға мүмкіндік беретінін атап өткен М. Q. Warren бұл көзқараспен толығымен келіседі, сондай-ақ, ол типологиялық жіктеу арқылы қылмысты зерттеудің барлық модельдерін яғни көптеген тәсілдерін біріктіре отырып криминологиялық зерттеулердің жоғары деңгейін көрсетеді [68].

Қылмыстық көрсеткіштерді зерделей келе, қылмыскерлердің мынадай сыныптамаларын кездестіруге болады: 1) жалпы жыныстық белгілері бойынша ерлер мен әйелдер; 2) алған білімдері бойынша мәселен, бастауыш сынып, 8-сыныпты бітіргендер, орта және орта-арнайы, жоғары және аяқталмаған жоғары білімді игергендер; 3) қоғамда жасайтын қызмет түрлері бойынша мысалға жеке кәсіппен шұғылданатындар, жұмысшы топ, мектеп қабырғасындағы оқушылар, зейнеткерлер, мүгедектер, мүлдем жұмыс істемейтін және оқымайтындар; 4) тұратын жерлері бойынша айталық, қала аумағында, ауылда, тұрақты тұратын жерлерде тұратындар және т.б.

Л.В. Сердюк, мотивацияның сипаттамаларына сәйкес қылмыскерлердің жалпы жіктелуін қарастыра келе, оның "кездейсоқ" түрі зорлық-зомбылық қылмыскерлерге оңтайлы яғни ыңғайлы емес деп санай отырып, тиісінше келесі топтарды анықтады:

- 1) басқа адамдарға керісінше немқұрайлы қарай келе, зорлық-зомбылық пен қатыгездік жиі көрінетіндер;
- 2) тұлғаның агрессивті түрі;
- 3) жөнге келмейтін психикасы, аффективті тұрақсыздығы бар тұлға;
- 4) кәсіби түрдегі қылмыскерлер;
- 5) жеке тұрғыдағы психикалық денсаулығы нашар тұлғалар яғни автор зорлық-зомбылық қылмыстарының тағы екі санатын яғни өзін-өзі қорғау және өз қауіпсіздігінің мақсатында зорлық-зомбылықты әрекеттерін қолдануды ұсынады.

Зорлық-зомбылық әрекеттерін жасаушылардың түрлі санаттары әлеуметтік, психологиялық құқықтық тұрғыдан бірдей емес екенін ескере отырып, қылмыскерлерді жынысы мен жасының биологиялық белгілері бойынша қарастыруға болатындығын ескерген жөн: ерлер, әйелдер, кәмелетке толмағандар. Л.В. Сердюктің пікірінше, тәжірибелік іс-әрекет үшін зорлық-

зомбылық әрекеттері қылмыскерлерді олардың қылмыстық қызмет салалары бойынша төмендегідей ажырату болатындығын көрсетеді:

- а) тұрмыстық отбасылық зорлаушылар;
- б) қылмыстық жолмен зорлаушылар (адам өлтіретіндер, бұзақылар, рәкеттер, қарақшылар және т. б.);
- в) лауазымды ортадағы зорлаушылар (белгілі билік өкілдері, шенеуніктер);
- г) сотты болғандар (пенитенциарлық қылмыс саласы);
- д) әскери борыштағы қызметкерлер;
- е) саяси қылмыскерлер;
- ж) бөтен типтегі террористер (ұлтшылдар, діни экстремистер) [21, 68-69бб].

Әрине, бұл жалпы қабылданған мағынада типология емес, өйткені мұндай бөлінудің негіздері мүлдем өзгеше. Деректердің әрқайсысында қылмыстық тұлғаның түрлері бізге кездесетіні белгілі.

Ю. В. Голик өзінің "кездейсоқ қылмыскер" монографиясында кездейсоқ зорлық-зомбылықтың үш түрін (ерлер мен әйелдер) қарастырады:

- 1) сыртқы жағдайдың күтпеген және қолайсыз өзгеруіне байланысты қылмыс жасаған адамдар;
- 2) қылмыстар өмір сүру жағдайының кенеттен нашарлауы, туыстарының, айналасындағы адамдардың (әйелдердің көпшілігі-нәрестелердің) соттауынан қорқу нәтижесінде жасалады);
- 3) ұзақ уақыт бойы күйзеліске ұшыраған әйелдер, күйеуі, серіктесі тарапынан ренжіген және қысым көрген әйелдер қылмыс жасайды (яғни адамның соңына дейін жеткізу). Бұл мәселе бойынша А. Н. Ильхамов, Р. Т. Нұртаев Ф. Ю. Самандаров, Б. В. Сидоров Л., И. Тимина бірдей көзқарасты ұстанады.

Күдікті түрде, қылмыстық мінез-құлық түрлеріне, қылмыскердің өзіне деген көзқарасына, нормативтік сипаттамаларына және әлеуметтік-психологиялық қасиеттеріне негізделген жалпы қабылданған типологиялардың бірін D. S. Gibbons әзірледі, ол ересек қылмыскерлердің 15 түрін және кәмелетке толмағандардың 9 түрін анықтады. Алайда, типологиясы таңдалған түрлердің анықтамаларының анық еместігінен "зардап шекті", бұл оны қолдануды қиындатты [69, 76-77 бб].

В. Фокс Ч. Морристің 4 кісі өлтіру категорияларын ұсынады:

- 1) психикалық ауру яғни адам өлтіруші;
- 2) адам өлтіруші, қоғамға қарсы өмір салтын ұстанады;
- 3) "честный Джон" - кездейсоқ өлтіруші және бір рет адам өлтірген адам;
- 4) кездейсоқ адам өлтіруші және жәбірленушінің заңсыз, азғындық әрекеті салдарынан кісі өлтірген адам. Онда жоғарыда аталған автор Д.Джиббоис, К.Фердинанд, Роберт және Кадволладер типологияларын қарастырады. Д.Джиббонстың типологиясына олардың патологиялық ауытқуларын ескере отырып, бірнеше қылмыстық типтердің сипаттамалары кіреді; К. Фердинанд әлеуметтік мәдениет, психоанализ тұрғысынан зорлық-зомбылық

қылмыскерлердің типологиясына жүгінеді, құлдырау мінез-құлқының бұзылу деңгейін және топ мүшелерінің таптық шығу тегін ескереді; Роберт пен Кадволладер отбасылық жағдайдың әлеуметтік - психологиялық факторларын, батыл, қатыгез зорлық-зомбылық жасаған адамдардағы тұлғааралық қатынастарды және басқа қылмыскерлерді салыстыруды қарастырды: сотталғандардың бірінші тобында әлеуметтік ыдырау мен азғындық мінез-құлықтың көптеген көрсеткіштері болды.

Т.Б. Дмитриева, К. Л. Иммерман, М. А. Качаева, Л. В. Ромасенко әйелдер қылмысының өзекті мәселелерін зерттей келе, оларды тұлғалық белгілеріне байланысты топтастырды айталық, К.Д. өз серіктестерін өлтіретін әйелдер типтерін зерттеді. Бұл мамандар қылмыскердің жеке бастарын зерделей келе олардың қойылған сұрақтарға жауап беру тәсілдерін, түрлі тесттік сұрақтарға жауап беруде не оқиганы әңгімелеуде олардың ой орысының деңгейін, адамды өлтіруде қолданылған тәсілдерін, құралдарын, сондай-ақ бұндай қылмысқа барар алдындағы олардың санасын улайтын дәрі-дәрмектің тұтынып не тұтынбау деректерін барынша ашып қарастырды. Осылайша қорыта келе мінез-құлық түрлерінің 6 анықтамасы анықталды:

«1) " мозахистік тип " - күйеуін немесе серіктесін өлтіру әрекеті әйелді қорлау нәтижесінде қорқыныштың әсерінен болған жоқ (қорлау және ұрып-соғу көптеген жылдар бойы болуы мүмкін), кісі өлтіру қасақана болған жоқ.

2) " ашық дұшпандықпен жасалатын зорлық-зомбылықтың түрі " бұндай түрлер әйелдердің арасында қарақшылық ниеттегі және тонаумен адамды өмірінен айырудан бастау алатын сондай-ақ, ойлау қабілеттері төмен мөлшерден тыс шарапты қолданатын қасиеттерге ие әрекеттерді айтады.

3) " жасырын, дұшпандық, зорлық-зомбылық түрі " ашуланшақтық нәтижесінде өте қатал қылмыс жасаған адамдар тобында орын алды:

4) "жеткіліксіз тип" - ақыл-ойы төмен болуы әйелге тән, бұл типтегі әйелдер оларға әсер ететін адамның бұйрығымен ғана әрекет ете алады;

5) " психотикалық тип " - шизофрениямен ауыратын науқастарда симптомдардың өршу кезеңінде байқалады;

6) " азғын тип " - кісі өлтіруді міндетті түрде алдын-ала ойластыратыпқоятын ойлау қабілеті дамыған әйелдерге тән, және, пайдакүнемдік, пайдакүнемдік-зорлық-зомбылық салдарынан орын алып отырады» [68, 251-252 бб].

В.П. Кутинаның зорлық-зомбылық қылмыстарын жасайтын әйел қылмыскерлердің жеке басының типологиясына бөлу жөніндегі тұжырымымен дисертан толығымен келісіді. Осы орайда ол бұл типологиялардың осылайша бөлінгініне назар аударады: 1) әмбебап агрессивті-зорлық-зомбылық түрі; 2) агрессивті - рөлдік тип; 3) өзімшіл-зорлықшыл тип; 4) шартты-агрессивті (тәуелді, тұрақсыз) тип; 5) ситуациялық тип; 6) субмәдениетті (қылмыстық-идеологиялық) агрессивті тип; 7) жыныстық-агрессивті (жыныстық-зорлықшыл) тип; 8) балаларды өлтірушілер; 9) зорлық-зомбылық-психопатологиялық түрлер [12, 143-144 бб].

1. *Әмбебап агрессивті-зорлық түрі.* Адамның бойынан табылатын жоғарғы агрессивтілік қасиет ол тұлғаның туа біткен қасиеті болып табылады сондай-ақ, өмірде кездесетін бейтарап жағдайлардың арасында ең маңызды емес себептермен көрінеді. Бұл құбылыс төмен және орташа деңгейлерге сәйкес келмейді. Осылайша осындай құбылыстарда агрессияның полимотивациясы көрінеді.

Тұлғаның қоғамдық қатынастарға сай келмейтін құбылысы көбінесе зорлық-зомбылық арқылы жасаған әрекеттерімен, басқаларға зиян келтірулерімен, деструктивті тенденциялармен, көшбасшылыққа деген ұмтылыспен, қақтығыстың күрделі түрлерімен байланысты болады. Осы орайда қылмыстық агрессияның әрекеттері теріс эмоцияларды қолдана арқылы жүретінін байқауға болады. Айталық, ашулану, садистік тұрғыдағы ләззат алу, кейде жәбірленушінің азаптары арқылы немқұрайдылық таныту. Осындай әсер ету тұрақсыздығы арқылы, адамды жек көру және тұрақты өзгерістерге әкеледі. Әмбебап типтегі құбылыс-бұл туа біткен агрессивтілік пен дұрыс емес тәрбиенің үйлесімі соның ішінде, зорлық-зомбылық әрекеттеріне қарсы түрі, яғни әйелдердің зорлық-зомбылық құрылымында өте сирек кездесетін әрекет. Бұндай құбылыстар физикалық және психологиялық агрессиямен қатар көрініп отырады.

2. *Агрессивті рөл түрі.* Бұл түрдің өкілдері орташа, сирек-агрессивтіліктің жоғары дәрежесіне ие. Олар үшін агрессивті әрекеттер-бұл мінез-құлық стереотипі, қоғамға қарсы (әлеуметтік) ортадағы "рөл". Қылмыскерлердің нормативтік бақылауы төмен және деформацияланған. Мотивациялық салада: қызғаныш, кек, ашу-ыза, белгілі бір адамға зиян келтіруге деген ұмтылыс басым. Агрессивті мінез-құлық интеллектуалды бұзылулармен, басқалармен барабар байланыс орната алмауымен, жоғары психикалық шиеленіспен байланысты. Бір жағдайда, зорлық-зомбылық микроәлеуметтік орталарда, пенитенциарлық мекемелерде, қылмыстық топтарда өзін-өзі растау туралы наным-сенімдермен, нанымдармен, стереотиптермен байланысты болуы мүмкін. Зорлық қылмыстары ол көбінесе тұрмыстық және ойын-сауық сипатында орын алады. Қоғамның маргиналды қабаттарында әйелдер жиі қақтығыстық жағдайдың пайда болуына (әсіресе отбасылық жанжалдарға) себеп болады, ол қылмыспен аяқталады. Зорлық-зомбылық жасайтын әйелдер-осы типтегі қылмыскерлер көбінесе қоғамның маргиналды қабаттарында кездеседі.

3. *Пайдакүнемдік-зорлық-зомбылық түрі.* Бұл әмбебап агрессивті сияқты сирек кездеседі, дегенмен ол жастар ортасында, жасөспірімдер тобында өсуге бейім. Агрессивтіліктің ауырлық дәрежесінің үш дәрежесі бар, дегенмен төменгі дәрежеде мұндай құбылыстың пайда болуы мүмкін. Мотивация: өзімшілдік, өзімшілдік-зорлық-зомбылық, ойын. Мұндай қылмыскерлер үшін басты мақсат-белгілі бір материалдық құндылықтарды мәжбүрлеп иемдену (бұл жағдайда ойын мотивтері басым болады). Бұл түрдің ерекше кіші тобы-білімі мен өмірлік тәжірибесі бар егде жастағы қылмыскерлер. Олар неғұрлым бейімделген, импульсивті емес, жақсы дамыған қарым-қатынас дағдылары, олар өздерінің

мінез-құлқын басқарады. Бұл "қара риэлторлар", "қара жесірлер", балаларды сатып алу немесе одан әрі қайта сату мақсатында ұрлаушылар деп аталады, осындай топтың өкілдеріне ұқсайтын және осындай мақсатты ұстанатын бірнеше әйел өлтірушілер, жәбірленушілердің психофизиологиялық жағдайын бақылау үшін барлық қасиеттері бар өз ісіне күшті тұлғалар, бұлардың арасында кейбіреулері эпилептоидтыққа тән яғни осы түрге жататын қылмыскерлердің ақыл-ойына жатпайтын бейкүнә тенденцияларды ұстана отырып, басқаларға карағанда агрессия құбылыстарының орын алуы ықтимал.

4. *Шартты агрессивті (тәуелді, тұрақсыз) түрі*, осы санаттағы адамдар эмоционалды-сауық саласындағы кемшіліктерді көрсетеді. Агрессивтілік деңгейі төмен және орташа. Олар әлеуметтік мінез-құлыққа (ретсіз жыныстық қатынас, құмарлық, масылдық, қайыр сұрау және т.б.), қоршаған ортаның пікіріне бағытталған. Олар үшін өз тәжірибесін есепке ала алмау сипаты басым келеді. Төмен өзін - өзі бақылау, сенімділік, болжамдылық-мұның бәрі оларды айқын көшбасшылық қасиеттері бар қылмыстық тұлғаларға тәуелді етеді. Агрессия (ұсыныс) мотивтермен байланысты; көшбасшының қорқынышы, қылмыстық топпен жалған ынтымақтастық сезімі белгілі бір рөл атқарады. Болжам жасай алмау ықтимал жазаға дейін алаңдаушылық пен алаңдаушылықтың болмауына әкеледі. Бұл топта психофизикалық фантилизммен, жұмсақ моральмен, астено - невротикалық екпінмен адамдар жиі кездеседі. Әдетте топта немесе күшті психологиялық қысым көрсететін адамның қысымымен зорлық-зомбылық жасау.

5. *Ституциялық тив.* Бұл типтегі адамды шартты түрде "жәбірленуші-қылмыскер" немесе т.б. Дмитриеваның "масохистік тип" деп атауға болады. Агрессия қасақана емес. Прото-әлеуметтік мотивтер басым (ар-намысты, қадір-қасиетті, өз өмірін қорғау және т.б.). Агрессивтілік деңгейі өте төмен. "Соңғы тамшының әсері" деп аталады. Әйелдер травматикалық жағдайға, жанжалдарға, зорлық-зомбылыққа (қорлау, қорлау, ұрып-соғу және т.б.) жауап ретінде отбасының басқа мүшелеріне қатысты отбасылық қылмыстар жасайды. Қылмыскер еңбірінші этапта жәбірленуші ретінде әрекет ете отырып, әрекеттері моральдық-этикалық құндылықтарды, қадір-қасиет мәселелерін, өз тәуелсіздігін, өмірін, сонымен қатар жас балалардың, отбасындағы үлкен яғни қарт адамдардың өмірін қорғауға бағытталған. Әйелдердің бұл түрі халықтың арасында тыныштықты орнатқысы келетін мінез-құлықтармен сипатталады және өздерінің жасаған қылмыстары үшін өкініш сияқты сезімдерді тудырады. Негізінен осындай түрдегі өкілдер "жәбірленуші қылмыскер" деп аталуы да мүмкін, сондай-ақ, бұл типтегі қылмыстар отбасында жасалған қылмыстар арасында көптеп кездеседі.

6. *Субмәдениетті ұстанушы (қылмыстық-идеологиялық) агрессивті түрі.* Бұл түрге толығымен қылмыстық субмәдениетке, діни экстремизмге, ұлтшылдықты ұстанып әрекет ететін адамдар тобы жатады. Қылмыстық белсенділіктері жалпы қоғамдағы кейбір топ мүшелерінің арасында кеңінен тарқаған. Қоғамдағы агрессивтілік деңгейі өте жоғары деңгейге жеткен.

Агрессиялық мінез-құлықтары өсіп, келіспеушілікке төзбейтін, адами құндылықтар туралы ұғымдары теріске шығарылған топ мүшесінің түрі. Осындай типке қылмыстық субмәдениеттің оның ішінде рецидивистер, кәсіби қылмыскерлердің, экстремистік діни ағымдарын ұстанушылардың, террористік ұйымдардың талаптарын басшылыққа ала отырып әрекет ететін топтарды жатқызады. Негізінен, көптеген уақыт аралығында психологиялық өңдеуден өткен, оңды пікірден бас тартқан, өзінің ерекше миссиясына сенімді келетін, автономды түрдегі моральды ұстанатын адамдар яғни топтың сайланған мүшелерін, қауымдастықтар арнайы құқықтарды қолдануы керектігі жөніндегі жайттар, ал жалпы адамгершілік құндылықтар жоққа шығарылатын жайттарды жатқыза аламыз. Бұл қылмыскерлердің түрі әдетте, бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеу және де зорлық-зомбылық қылмыстарын жасағаны үшін сотталған рецидивистік қылмыскерлермен ұзақ қарым-қатынас жасау салдарынан осындай мәдениетті ұстанушылар қатарына айналып жатады.

7. *Жыныстық-агрессивті (жыныстық-зорлық) түрі.* Бұл түрдің өкілдері жыныстық нәпсіні қанағаттандырудың жеткіліксіз әдісімен сипатталады. Тұлғаның бұл түрі әсіресе гомосексуалдық бағыттағы психопатиялық әйелдерде бас бостандығынан айыру орындарында жиі кездеседі (белсенді лесбияндар басқалармен қарым-қатынаста ер адам рөлін атқарады) : олардың кейбіреулері бисексуал болуы мүмкін. Жыныстық-агрессивті мінез-құлықтың мотивтері: оргазмға жету, жыныстық шиеленісті жою, өзін-өзі растау және өзін-өзі тану, жыныстық бағыну және жәбірленушіні қорлау, танымдық және ойын-сауық мотивтері жасөспірім жастағы адамдарға тән. Әдетте, суррогат мотивтері басым; мотивациялық сала әлеуметтік және биологиялық тұрғыдан анықталған психосексуалдық бұзылулардың әсерінен бұрмаланған. Агрессивтілік деңгейі жоғары. Тұлғаның бұл түрі лесбияндық зорлық-зомбылық және жыныстық қатынастан басқа да зорлық-зомбылық жағдайларында кеңінен ұсынылған.

8. *Балаларды өлтірушілер типі.* Осы типтің негізі ретінде "қылмыскер-жәбірленуші" құрбандыққа шалу қатынасын қабылдайды. Бұл әйелдің психологиялық ерекшеліктері оған материалдылықты (материялық тинкт) жеңуге және көбінесе өмір сүру жағдайының кенеттен нашарлауына, басқалардың соттауынан қорқуға жағдайларға байланысты зорлық-зомбылық жасауға мүмкіндік берді. Моральдық этикалық және отбасылық мотивтермен немесе патофизиологиялық реакциялармен байланысты агрессивті әрекеттер. Осы типтегі кейбір адамдарда (әсіресе кәмелетке толмағандарда) көзге көрінетін инфантилизм, қол сұғушылықтың қылмысын ғана емес, сонымен бірге оның абсолютті азғындығын терең түсіну мүмкін емес. Жаңа туған нәрестені өлтірген ананың агрессивтіліктің төмен немесе орташа деңгейі басым.

Агрессивтіліктің жоғары деңгейі балаға (жаңа туған немесе одан үлкен) қатысты міндеттемелерден құтылу немесе оны жеке мақсаттарға жету үшін кедергі ретінде жою мақсатында қасақана қылмыс жасаған нәрестелерге тән. Бұл қылмыскерлер тұрақты психикамен ерекшеленеді. Жеке тұлғаның ең маңызды

типтік психологиялық қасиеттерінің бірі-эгоизм. Әрдайым дерлік, бұл кіші түрдің өкілдері қылмысты жасыруға тырысады және өздерін кінәлі сезінбейді.

9. *зорлық-психопатологиялық тип.* Осы типке адамның психикалық ақаулары жатады, олардың естерінің дұрыс болуы мүмкін. Агрессивті әрекеттер полимотивацияланған. Агрессивтілік деңгейі жоғары.

Зорлық-зомбылық қылмыстарын жасаған әйелдерінің жеке басының типологиясына байланысты оны іс жүзінде қолдану мүмкіндігі қарастырылады.

Осы тармақта келтірілген қылмыскерлердің, соның ішінде зорлық-зомбылық жасаған әйелдердің криминологиялық сипаттамалары қылмыстың типологиясы мен жіктелуінің сөзсіз практикалық, ғылыми маңыздылығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Дәл осы сипаттамалар зорлық-зомбылық жасаған әйелдердің жеке қасиеттерін, жеке әлеуметтік ерекшеліктерін жүйелеуге ықпал ететіні сөзсіз.

Осылайша, жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, қылмыстық тұлғалардың психологиялық сипаттамалары эмоционалды суықтылық, эмпатия деңгейінің төмендеуі, өзін басқа адамдармен сәйкестендіру, биологиялық және әлеуметтік өмір үшін сенімсіздік пен аландаушылық деп аталады. Сондай-ақ, депрессияға түсудің, әлеуметтік және эмоционалды көріністің салдарынан қоғамның дұшпандығын үнемі күту мәселерінің, сонымен қатар әлеуметтену процесінің бұзылуы орын алып отырады. Осы орайда қоғамға қарсы мінез-құлық нормаларын игерумен және тиісті құндылықтар жүйесін қалыптастырумен, жеке басын ойлаудан туындаған құбылыстар қоғамдағы қатынастардың дамуын зерделеуге көмектеседі.

Қылмыскердің жеке басы туралы ол қылмыстық заң мағынасында қылмыстың субъектісі болған кезде ғана айтуға болады. Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысын зерделеу кезінде қылмыскер мен нақты қылмыскерлердің жеке түрлерінің әлеуметтік қауіптілігі әр түрлі және екіұшты екенін есте ұстаған жөн. Заңсыз дилицияның сипатын ғана емес, сонымен бірге құқықтық сананың даму деңгейін, жеке тұлғаның құндылық орнын, адамның іс-әрекетке қатынасын да ескеру қажет.

Қылмыскерлердің жеке басын зерттеу қылмыстық әрекеттің себептерін анықтау, әйелдердің зорлық-зомбылықпен күресу шараларын практикалық іске асырудың ғылыми негіздері мен әдістерін жасау үшін қажет.

Адамның қылмыстық әрекеттерге баруына негізі тұлғаның бойынан табылатын психофизиологиялық өзгерістер, генетикалық ерекшеліктер, патопсихологиялық және жыныстық жетіспеушіліктер өз әсерін тигізесіп қана қоймай олардың мінез-құлықтарымен қоғамдағы басқа да тұлғалармен қарым-қатынас мәселелерін анықтайды.

Зорлық-зомбылық әрекеттерін жасаушылардың ең тән ерекшелігі аффективті тұрақсыздық болып табылады, егер қолайсыз жағдайлар болса, жағдайды, олардың іс-әрекеттерін барабар қабылдау мүмкіндігін қиындатады және физиологиялық әсер түрінде психикалық белсенділіктің сапалы өзгеруіне әкелуі мүмкін екендігін ескеру қажет.

Әдебиеттік деректерді талдай келе олардың негізінде зорлық-зомбылық жасаған әйелдердің агрессивтілігі әлеуметтену процесінде қалыптасатын, шындықтың белгілі бір жақтарына белгілі бір қатынастарды білдіретін, осы шындықтың объективті сипаттамаларын қамтитын, салыстырмалы өзгергіштікпен сипатталатын, негізінен әлеуметтік байланыстардың әсерімен сипатталатын, салыстырмалы тұрақтылыққа ие тұлғаның әлеуметтік-психологиялық қасиеті ретінде анықталатыны сөзсіз.

2.3 Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмыстылығының алдын-алу мәселелері. Шаралардың түрлері

Жасалынған қылмыстың себептері мен салдарын білудің ғылымы диалектикалық материализм заңдарынан орын алады. Ғылымдағы криминологиялық анықтау, байланыстың үш түрімен жұмыс атқарады. Олар: себеп, салдар және қызметтері. Жаңа қылмыстардың алдын-алудың маңызды факторы болып, тергеу барысында ашылған нақты қылмыстық істі тергеу және оны сотта қарау қылмыс жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайларды жою мәселелері табылады [53, 98б].

Зорлық-зомбылық әрекеттері себептері мен шарттары арасында тығыз өзара іс-қимыл бар, оның болуы екеуін де қамтитын "криминогендік детерминанттар" жалпы мағынаны қолдануға мүмкіндік береді. Бүгінгі күні "фактор" термині кеңінен қолданылады. Осы саладағы бірқатар мамандардың пайымдауларына, «фактор» сөзінің мәнін себеп не шарт деп аударуда. Бұл мағыналарды бір-бірімен тығыз байланыстағы сөздер қатарын құрайтынын және олардың қоғамтанушылық қасиеттері негізінде қарастырылатынын атап көрсеткен. Жалпы қылмысқа бару себептерін мынадай бөліктерге бөліп қарастыруға болады: 1) орын алған қылмыс ретінде; 2) жасалынған қылмыстардың сипатымен деңгейлері бойынша; 3) қылмысты жасау себептері бойынша. Мұндай әрекеттер себептері бойынша – экономикалық, идеологиялық, саяси, әлеуметтік – психологиялық, мәдени түрі яғни тәрбиелік, ұйымдастырушылық және басқарушылық салаларда қызмет атқаратындар қатарлары бойынша бөлінеді [70].

В. Н. Кудрявцев қылмыстың өзгергіштігі тарихи аспектісінде де, күнделікті жоспарда да көрінетінін, ол әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдайға бейімделетінін дұрыс айтады. Әрине, қылмыскерлердің әрекеттері сыртқы жағдайлардың әсерінен жиі өзгеріп отырады; олар ұқсас әлеуметтік жағдайларға байланысты әртүрлі елдерде ұқсас және экономика мен мәдениеттің деңгейіне байланысты әр түрлі; олар өркениеттің дамуы барысында өзгермеген адам өмірінің салаларында тұрақты (мысалы, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың, меншікке қол сұғушылықтың жаппай және қайталануы) [71].

Әрине, экономикалық компонент немқұрайдылықпен, руханиятсыздықпен, моральдық мұраттарды жоғалтумен бірге азаматтардың өмірі мен мінез-құлқына деструктивті, тұрақсыздандырушы әсер етеді. Дағдарыс

қоғамында зорлық-зомбылық өмірлік қажеттіліктер мен өмір сүру әдістерін қанағаттандырудың құралы ғана емес, сондай-ақ шиеленісті жеңілдетуге, жеке тұлғаны өз көзімен немесе басқалардың пікірімен растауға көмектеседі. Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысының қалыптасуындағы маңызды фактор алкоголизм есірткі болып табылады. Созылмалы алкоголизм мен нашақорлықтан зардап шегетін әйелдер қылмыстық әрекетке оңай тартылады; олардағы психоактивті заттарға патологиялық тәуелділіктің қалыптасуы ерлерге қарағанда тезірек жүреді және әлеуметтік, зияткерлік деградация белгілерімен бірге жүреді. Зорлық-зомбылық жасаған бірқатар әйелдер қолайсыз жағдайларда тәрбиеленді, өздері бірнеше рет түрлі қылмыстардың құрбаны болды. Жасөспірімде де олар ересектермен, ата-аналармен, мұғалімдермен қарым-қатынаста жанжалдың жоғарылауымен сипатталды. Жасөспірім кезіндегі дағдарыс криминализацияның айқын тенденцияларында көрінеді. Өзін-өзі растау қауымдастық немесе бейресми топтарда, көше компанияларында жүргізілді. Мұндай балалардың, жасөспірімдердің, әйелдердің әлеуметтік бейімделуі әртүрлі ауытқуларды, нейропсихологиялық ауруларды қиындатуы мүмкін.

Зорлық-зомбылық әйел қылмысының алдын-алу қылмыстың басқа түрлерінің алдын алумен салыстырғанда айтарлықтай ерекшелікпен және қиындықпен ерекшеленеді. Бұл құбылыс әйелдердің зорлық-зомбылық әрекеттерінің себептері кейбір жағдайларда жасырын сипатта болуы мүмкін, осы орайда бірнеше себептер тұлғаның ойымен сәйкес келмейді және нашар бақыланады. Бұл құбылыстың себептері жеке, моральдық және этникалық маңызы бар терең тәжірибелермен байланысты болуы абден мүмкін. Сол себептен де әйелге бірінші кезектегі маңызға ие қасиеттер ол жан-жақты және адамгершілік көзқарас, оның ішкі қоғамның түрлілігі мен сәйкессіздігін түсіну, жеке тұлғаны отбасында, еңбек қоғамдық қызметінде іске асыру мүмкіндігін кеңейту және қажет болған жағдайда әлеуметтік-психологиялық, қаржылық, медициналық, құқықтық көмек көрсету мәселелері басты орында болу қажет.

Көптеген криминологиялық әдебиеттерде қылмыстың себептері мен салдарына бағытталған қызметті көрсету үшін бірнеше терминдер қолданылады; "ескерту", "жолын кесу", "алдын-алу" және басқалар. Кейбір жағдайларда бұл ұғымдар ерекшеленеді, олардың нақты мазмұнын бөліп көрсетеді, басқаларында олар анықтайды.

Атақты криминолог –зерттеушілер Ю. М. Антонян, О. В. Старков, А. И. Алексеев, С. И. Герасимов, А. Я. Сухаревтің пікірінше, «бұл терминдер бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленбейді, өйткені олар қосымша функцияны атқарады және мыналарды білдіреді: 1) қылмыстың алдын алу; 2) ниет табу сатысындағы қылмыстың алдын алу; 3) дайындық жасау, яғни қарсы бағыттағы әрекет сатыларындағы қылмыстық әрекеттің жолын кесу; қылмыстылықтың алдын-алу, қылмыстың барлық деңгейлеріндегі себептері мен жағдайларын толыққанды анықтауға, мүлдем жоюға немесе жекешелендіруге алып келеді, деп

көрсетеді» [71, 326]. Яғни алдын-алу мен ескерту сөздерінің мағыналарының бірдей екендігін көрсетті.

Криминология жөніндегі көптеген еңбектерде қылмыстың алдын-алу деңгейлері мен түрлері туралы екі көзқарас бар. Біріншілері қос деңгейдің бар екенін яғни жалпы әлеуметтік, оның ішінде қылмыстың себептеріне тікелей әсер етпейтін шаралар жиынтығы арқылы қылмыстық әрекеттердің алдын-алуға мүмкіндік беретінін көрсеткен.

Ал кейбір мамандар бұл пікірмен келіспей өз ұсыныстарын көрсетті:

1) қылмыстың алдын-алуға бағытталған шаралар қоғамның барлық күштерімен біріге отырып жүргізіледі;

2) тұрмыстық отбасылары, еңбек ұжымдары, білім беру ұйымдары, әлеуметтік көзқарасты ұстанатын партиялар, сотталғандарға құқықтық көмек көрсететін тағы сол сияқты топтар;

3) жеке деңгейлі, бұл жерде аймақтық және салалық деңгейлерді бөліп көрсету әрекетіндегі ерекшелік. Бұл жерде алдын - алудың тағы екі түрі орын алады оның біріншісі жалпы, яғни қылмыс жасауды болдырмайтын жағдайларды жасау және екіншісі жеке - белгілі бір адамдардың қылмыстық мінез-құлқының алдын-алу, нәтижесінде екі адамның жеке алдын-алу деңгейі де, түрі де анықталады. Осылайша бұл әрекеттер кем дегенде қисынсыз, қарама-қайшы түсінік ретінде қарастырылуы мүмкін.

Диссертанттың пікірі А. И. Алексеев, О. В. Старков және т. б. зорлық-зомбылықтың алдын-алудың үш негізгі деңгейінің болуы туралы көзқарастарымен толық сәйкес келеді [72]:

- жалпы әлеуметтік-қылмыстың жалпы әлеуметтік себептері мен жағдайларын және оның түрлерін басқару процесі;

- арнайы-криминологиялық-қылмысқа қарсы күрестің арнайы мақсаты, ерекше, мақсатты сипаты бар;

-жеке-микроорталық, яғни қылмыстық мінез-құлықтың себеп-салдарлық механизмінің желілерін және оның түрлерін талдау және өтеу.

Жеке-микроорталық деңгей, өз кезегінде, кем дегенде үш деңгейге бөлуге болады:

а) әдеттегідей жалпы деп аталатын микро орта сыртқы жағдайларды - криминогендік жағдайды қалыптастыруға және зорлық-зомбылық пен пайдакүнемдік, аномалды-сексуалдық, жаппай және басқа да қылмыстарды тікелей жасауға ықпал ететін микро ортаның кемшіліктерін жоюға және оларды өтеуге бағытталған;

б) криминогендік мәселелердің яғни өмірлік жағдайлардың қалыптасулары, криминогендік жағдайдың қалыптасуының сыртқы себептеріне яғни тұтастық, сәйкестік, қылмыс топтарының арасында қалыптасқан криминогендік жағдайдың өзі секілді бағдарланған топтық кіші деңгей, яғни топтардағы қарым-қатынасты өзін-өзі реттеуі;

в) жеке профилактиканың кіші деңгейі, оның объектісі мәселелердің қалыптасуының ішкі себептері мен ішкі жағдайлары яғни бұл игерілетін,

криминологиялық-маңызды ақпарат, генотип және өмірлік тәжірибе, криминогендік жағдайдың қалыптасуы, бұл жағдай субъектілерінің өзара әрекеттесетін уәждері мен бағыттары, олардың ішкі психикалық және психофизиологиялық немесе топ ішілік әлеуметтік-психологиялық орта және қылмыстың өзі яғни әйелдің қылмыстық уәжі, оның психикалық және психофизиологиялық ерекшеліктерін айта аламыз.

Біздің ойымызша да, алдын – алудың екі түрі бар, оның бірі жалпы, яғни қылмыстың себептері мен салдарына тікелей бағытталмаған болса ал екіншісі арнайы бұл яғни жазаны орындау кезінде қылмыстың себептері мен жағдайларына тікелей бағыттталып ақ-қарасын ашатын кәсіби шаралар. Жалпы қоғамдық және жеке жалпы және арнайы шаралармен жүзеге асырылатындығын ұғына отырып, сондай-ақ, бүкіл қоғамдық қатынастар арасындағы жалпы әлеуметтік алдын-алу тұтастай алғанда қылмыстық микро ортаға да, қоғамдағы криминогендік әлеуметтік топтарға да, адамдардың девиантты мінез-құлқына да бағыттталуы мүмкін құқық нормалары саналады.

Жалпы әлеуметтік профилактика барлық қоғамдық институттардың қылмысқа қарсы әлеуетін жүзеге асырады. Бұл шаралар қоғамның оң, прогрессивті дамуында, экономикалық, әлеуметтік және басқа да міндеттерді шешуде жүзеге асырылатын криминологиялық детерминанттарға әсер ету арқылы жүзеге асырылады, нәтижесінде бір уақытта қылмысқа қарсы мақсаттарға қол жеткізіледі, қарама-қайшылықтар, дағдарыстар, диспропорциялар жойылады, зорлық-зомбылықты тамақтандырады және көбейтеді [72, 129б].

Жалпы әлеуметтік криминологиялық алдын-алу кең ауқымды, ұзақ мерзімді шараларды қамтиды. Мәселен, экономика саласында бұл-оның әлеуметтік бағдарлануын едәуір күшейту, азаматтардың іскерлік белсенділігін ынталандыру, олардың толыққанды дамуы үшін жағдай жасау, түрлі салаларға жаңа технологияларды енгізу, бүкіл қаржы жүйесінің ұлттық валютасын нығайту. Мемлекет ең төменгі күнкөріс деңгейінің ғылыми негізделген деңгейін жүргізу арқылы халықтың неғұрлым аз қамтамасыз етілген топтарын экономикалық қорғауды жүзеге асыруға тиіс. Әлеуметтік салада халықтың экономикалық тұрғыдан қорғалмаған топтарын мемлекеттік қолдау ерекше маңызға ие болуда. Бұл-мұқтаждарға атаулы қолдау көрсету, отбасылық негіздерді нығайту, тұрмыс мәдениетін арттыру, жұмыссыздыққа, көші-қонға, балалардың панасыздығына, маскүнемдікке қарсы күрес.

Алдын-алудың әлеуметтік шаралары әртүрлі әлеуметтік институттарға және, ең алдымен, отбасына, ұжымға, қоғамдық ұйымдарға оң әсер етуге арналған. Идеологиялық салада әрекет ететін криминогендік факторларды ескеру үшін қоғамды біріктіретін ұлттық идеяны іздестіру, елдің мәдени және тарихи мұрасына. ұқыпты қарау, жастарды гуманизм, салауатты өмір салтына төзімділік идеялары негізінде тәрбиелеу маңызды мәнге ие. Криминологиялық профилактика жалпы әлеуметтік деңгейде құқықтық салада да қолданылады, бұл заңнаманы жетілдіруде көрінеді.

Ескертудің құқықтық шаралары: 1) өте нақты қылмыстарға ықпал ететін жағдайларды бейтараптандыруға ықпал ететін (заңнаманың әртүрлі салаларының нормалары: маскүнемдердің әрекетке қабілеттілігін шектейтін, ата-ана құқықтарынан айыратын, қаруды және сол сияқтыларды сатып алу және сақтау тәртібін регламенттейтін); 2) қылмыс жасауға кедергі келтіретін не жолын кесетін іс-әрекеттерге ынталандыратын (қылмыстан өз еркімен бас тарту, қажетті қорғаныс және т.б. туралы қылмыстық құқық нормалары); 3) қылмыстың алдын-алу процесін реттейтін.

Арнайы криминологиялық шаралар қылмыстың әртүрлі түрлеріне, қылмыстық мінез-құлық типтеріне, қоғамдағы орын алатын түрлі салаларға, топтарға қатысты орын алады және орындалады, себебі бұл топтар шараларды жүргізбес бұрын барлық мән-жайларды анықтайды [73].

Арнайы алдын-алу шараларын жүргізуде қоғамдағы халықтың әлеуметтік жағдайларын ескерген жөн. Себебі бұл шараларды жүргізуде бұған қатысатын субъектілерді, сезімдерін, қандай топтағы тұлғалар арасында жүргізілетінін зерделейді. Осы мақсатқа жету үшін қоғамның экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени тәрбиелік сипаттағы шаралармен ұштастыра отырып жүргізілуге жатады. Құқықтық шаралар, атап өтілгендей, жалпы әлеуметтік профилактиканың бөлігі бола алады, бірақ олар арнайы криминологияға тән.

Қылмыстың арнайы алдын-алу шаралары әртүрлі және оларды әртүрлі себептермен жіктеуге болады. Жеке адамның криминогендік дәрежесіне байланысты: бастапқы алдын-алу шаралары (микро ортаны жақсартуға, мінез-құлықты түзетуге бағытталған) және қайталама қылмыстардың алдын-алу шаралары (құқықтық жауапкершілік, мінез-құлықты бақылау және қадағалау, атыс қаруын алу, әкімшілік қадағалау) және құқық нормаларын ұстанатын шараларды жүргізумен ерекшеленіп отырады. Осы орайда қылмыстың алдын-алу шараларын құрастырарда зорлық-зомбылық сипаттағы, пайдакүнемдік, кәсіби қылмыстардың алдын-алу негіздері мен мәселелерін ескере отырып құрастыруға жатады.

Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысы жоғары екенін ескере отырып, қоғамдық қауіптілік дәрежесі, барлық ескертулерге алдын-алуға барлық субъектілер қатысуы керек. Осы зерттеу авторының көзқарасы бойынша жалпы стратегия және әйелдер қылмысының алдын-алу саласындағы мемлекеттік саясаттың басым бағыттары келесідей:

1) әйелдердің мемлекеттік органдар қызметіне және қоғамдық түскі астарға нақты қатысуы үшін жағдайларды қамтамасыз ету, барлық деңгейлерде мемлекеттік саясатты қалыптастыру және жүзеге асыру;

2) әйелдердің еңбек ету құқығын іске асыру үшін ұйымдасқан, экономикалық және құқықтық кепілдіктер жасау;

3) әйелдердің еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілігін оларды жаңа кәсіптерге, кәсіпкерлік қызметке оқытуды кеңейту, біліктілігі мен еңбегіне ақы төлеу деңгейі бойынша қызметші әйелдердің артта қалуын ескеру арқылы қамтамасыз ету болып табылады;

4) әйелдер басым жұмыспен қамтылған бюджет салаларында еңбекақы төлеуде тарихи қалыптасқан артта қалушылықты кезең-кезеңімен жою;

5) әйелдердің аналық функциясын ескере отырып, еңбегін қорғау, олардың өмірі мен денсаулығын қорғау құқығын қамтамасыз ету болып табылады;

6) ата-аналарға ата-ана міндеттерін орындауды еңбек және қоғамдық қызметпен, оның ішінде бала күтімі жөніндегі мекемелер желісін сақтау және кеңейту арқылы қоса атқаруға мүмкіндік беретін әлеуметтік көрсетілетін қызметтерді ұйымдастыру және дамыту болып табылады.

Виктимологиялық профилактиканы жан-жақты және егжей-тегжейлі қарау Д. В. Ривманның зерттеулерінде бар [66, 576]:

1. Виктимологиялық профилактиканың оң әсер етудің өзіндік объектісі бар-қылмыстың нақты ықтимал құрбандары.

2. Виктимологиялық алдын-алу шараларын ұйымдастыруда түрлі ақпараттық көздердегі ақпараттарды және ондағы сызбаларды мұқият зерделеу арқылы ойластыру қажет. Басты жайт қылмыс құрбандарымен мен зардап шеккен тұлғалардың жағдайларын ескеруде болып табылады.

3. Виктимологиялық алдын-алу әдістері және оны жүзеге асыру формалары, ең алдымен, сенімге негізделген.

4. Жалпы жеке виктимологиялық алдын-алу халықтың өзара көмек көрсету мүмкіндігін кеңінен пайдалану негізінде жүзеге асырылады.

5. Жәбірленушілердің алдын-алу сонымен қатар ықтимал зиян келтірушілер әлі көрсетілмеген және ықтимал құрбандардың белгілі бір түрлеріне ғана назар аударуға мүмкіндік беретін жағдайлар бар қауіпті жағдайларды бейтараптандыру арқылы жүзеге асырылады.

6. Виктимологиялық профилактиканың міндеті "жәбірленуші қылмыскер" рөлдерінің өзгеруі ықтимал құрбандарға әсер ету арқылы болатын "инверсиялық қылмыстардың" алдын-алу болып табылады.

7. Қылмыстың виктимологиялық алдын-алу құқық қорғау органдарының қызметкерлерін арнайы дайындаумен, ішкі істер органдарының арнайы психологиялық-педагогикалық қызметін ұйымдастырумен байланысты ұйымдастырушылық ерекшеліктерге ие.

Виктимологияда, барлық арнайы криминологиялық профилактика бойынша, алдын - алу шараларының екі бағытын бөліп көрсету керек: а) виктимологиялық жағдайлар (оның барлық кезеңдерінде-жоғары виктимологиялық қасиеттері бар тұлғаның қалыптасуынан бастап виктимогендік криминалдың алдына дейін); б) жеке немесе жеке виктимологиялық профилактика және топтық деңгейде тікелей әсер ету және нақты құрбандар яғни жалпы немесе жеке топтық виктимологиялық профилактика. Осы орайда алғашқы бағытты іске асыру кезінде тұлғалардың жәбірленуші атану қауіпі бар жағдайларды жоюға, айталық, патрульдеу, күзет мақсатындағы техникалық құрылғылар, жол жүрісін ұйымдастыруды жақсарту, халықты жеке және ұжымдық қауіпсіздік міндеттерін шешуге жұмылдыру және т.б. мәселелерге бағытталған шараларға тиісті назар аударып әрекет етуі қажет.

Екінші бағытты іске асыру кезеңінде тәрбиелік ниеттегі ықпал ету шараларын, оның ішінде кәсіптік оқытуды, құқықтық насихаттау жұмыстарын жүргізу, құрбан болуы ықтимал тұлғалармен арнайы жұмыстарды жүргізуді қажет етеді. Сондай-ақ, халықты арнайы құралдармен қамтамасыз етуді және осы тектес шаралар арқылы жүзеге асыру қажет. Виктимологиялық профилактиканы жүзеге асыру барысында адамды өлтіру, түрлі ауырлықтағы дене жарақаттары сияқты қылмыстар, көбінесе бейтаныс адамдарға қатысты емес, қарым-қатынастың ортасында жасалатынын ескеру қажет. Айталық, ерлі-зайыптыларға, отбасы мүшелеріне, бірге тұратындарға, көршілерге, таныстарға бағытталған әрекеттер «кісі өлтіру құрбандарының 81% және ауыр дене жарақатынан зардап шеккендердің 63,2% - ы болашақ қылмыскермен таныс адам ретінен бөлек, туыстық немесе басқа да тұрақты қатынастарда болғандығы анықталған» [53, 135б].

Қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету, маскүнемдіктің, нашақорлықтың алдын-алу бірінші кезектегі маңызға ие. Жәбірленушінің моральдық және құқықтық ерекшеліктері виктимологиялық аспектіде басым болуы кездейсоқ емес. Мас күйді орынсыз мінез-құлыққа, зорлық-зомбылықтың пайда болуына ықпал ететін ішкі, жеке жағдай ретінде қарастыруға болады. Тұрмыстық маскүнемдік, моральдық нұсқаулықтардың болмауы, қарапайым тәрбие, рұқсат етілуге деген арсыздық - мұның бәрі субъектінің қоғамға қарсы белсенділігімен тығыз байланысты деградацияның белгілері. Маскүнемдердің, девиантты және делинквентті тенденциялары бар адамдардың отбасылық қатынастарының қақтығысы отбасы мүшелерінің өзара агрессиясына ықпал етуі мүмкін екенін атап өткен жөн.

Әйелдердің қоғамдық қауіпсіздік мекемелеріндегі (бұдан әрі-ҚҚМ) қылмыстың алдын-алудың әдіс-тәсілдері туралы мәселені қарастыра кеткеніміз жөн болар.

Қоғамдағы орын алатын қылмыстардың алдын-алудың әдістерін: а) қылмыскерлердің тергеп-тексеру әрекеттері кезеңінде берген уәждерін саралай келе бұл қылмыстың алдын-алудың басқа да мәселелерін анықтау; б) сотталғандардың жазаларын орындау барысында да олардың жазаның басқа түріне алмастыру, өтеу алмастыру шаралары арқылы да сотталғандардың жаңа қылмыс жасамау әрекеттерінің алдын алуға болады.

Осы орайда бас бостандығынан айыру орындарындағы әйелдер қылмысының алдын-алуда әйелдердің жеке басының физиологиялық және психологиялық қасиеттеріне байланысты өзіндік ерекшеліктері бар екенін атап өткен жөн. Осы орайда сотталған әйелдердің жеке басын, олардың қылмыс жасауының негізгі себептері мен жағдайларын, сондай-ақ олардың типологиясының ерекшеліктерін зерттеу бас бостандығынан айыру орындарындағы қылмыстардың алдын алуға бағытталған шараларды дұрыс анықтауда көмектеседі.

Бас бостандығынан айыру, ҚР ҚК- де көзделген кез келген басқа жаза сияқты, әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру мақсатында, сондай-ақ

сотталған адамды түзеу және жаңа қылмыстар жасаудың алдын-алу мақсатында қолданылады [8].

Демек әйелдердің қылмыстық жазалауын орындау мен өтеудің көптеген проблемалары оны тағайындау кезеңінен басталады. Қазақстанда сот ісін жүргізудің дәстүрлі практикасы қылмыстық саясаттың гендерлік аспектісі (жыныстық және басқа да байланысты ерекшеліктерді ескеру) әйелдерге қатысты қатаң қылмыстық жазаларды, ең алдымен бас бостандығынан айыруды қолданбау керектігін болжайды.

Бүгінде Қазақстандық қауіпсіздік мекемелерінде 2,5 мың әйел жазасын өтеп жатыр. Оның ішінде ең көп саны 30-дан 50 жасқа дейін (59%). Тағы 20% 30 жасқа дейінгі жас әйелдер. Сондай-ақ, өте жас-18 - ден 21 жасқа дейін, яғни олардың 3% - құрайды [1, 2б].

Қылмыс жасаған әйелдер ерлерге қарағанда жиі қылмыстық жауапкершіліктен босатылады. Ерлермен бірдей қылмыстар жасағаны үшін сотталған адамдарға тағайындалған қылмыстық жазалау шарасы мен мерзімдерін көп жағдайда сот ерлерге едәуір қатал жаза тағайындайды.

Жазаларды орындау тәжірибесі көрсеткендей, жалпы қылмысты бірнеше рет аяқтау, сондай-ақ бас бостандығынан айыру орындарында қылмыс жасау көбінесе бірінші жасалған қылмыс үшін әділ жаза қолдану арқылы анықталады. Жазасыздық, әдетте, біріншіге қарағанда ауыр қылмыстардың қайталануына, жаңа қылмыстардың жасалуына әкеледі. Сонымен қатар, балама мәселенің бірі бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны тағайындау және бас бостандығынан айыруға сотталған әйелдерге жеке адамның қоғамдық қауіптілік дәрежесін, сондай-ақ отбасы мен қоғамнан ұзақ уақыт оқшаулау жағдайында олардың әлеуметтік және психологиялық бейімделу факторын ескерусіз тым көп жаза белгілеу болып отыр.

Қамаққа алу бұлтартпау шарасы қолданылған әйелдер тергеу изоляторларында ұсталатын барлық адамдардың 8% - дан астамын құрайды.

Көбінесе қылмыскерлердің мінсіз мінез-құлқы мен оның жеке басының қоғамдық қауіптілігінің төмен дәрежеде болуын ескере отырып, бұл шара қылмыс туралы өз бетінше мәлімдеген және толыққанды тергеу жүргізуге қажетті қатысуды қабылдаған, тергеуден жасырынбайтын, асырауында жас балалары бар әйелдерге де қатысты қолданылып отыр.

Тергеу изоляторларында ұстау режимінің шарттары бойынша қамаққа алу іс жүзінде қауіпсіздік мекемелерден айтарлықтай ерекшеленбейтіні белгілі. Осыған байланысты әйелді ұзақ уақытқа тергеу изоляторына негізсіз орналастыру кейбір қылмыскерлер үшін пенитенциарлық тәжірибе жинап, басқада қайталама қылмыстарды жасауға итермелейді.

Қазіргі таңда құқық бұзушылықтардың, оның ішінде әйелдер қауіпсіздік мекемелерде жасалған қылмыстардың себептерінің арасында мыналар ерекшеленеді.

Атап айтқанда бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан әйелдер дәстүрлі түрде әлеуметтік және отбасылық тұрғыдан барынша

қорғалмағандардың санатынан табылуда. Олардың ішінде олардың лайықты жұмысы, білімі, мамандығының жоқтығы, алдағы уақытта бұл мекемеден босатылғаннан соң бірінші кезекте жұмыспен қамту проблемасының орын алатыны белгілі.

Бүгінгі күні көптеген сотталғандар үшін қауіпсіздік мекемелерінен босатылғаннан кейін тұрғын үймен қамтамасыз ету мәселесі өзекті болып отырғаны анық.

Қазіргі таңда жазасын өтеуден босатылған адамдарды (әйелдерді) жұмыспен қамтамасыз ету яғни жұмысты бөлу квоталарын бөлу жөніндегі заңнаманың талаптары бола тұра бұл квоталардың жүзеге асырылуы яғни жұмысқа орналастыру мәселелері орындалмай отырғаны анық. Бұл дегеніміз жергілікті атқарушы органдардың қызметіне ұйымдастырушылық мәселелердің мардымсызын көрсетеді.

Сондай-ақ, жазаны өтеу кезінде әйелдердің қылмыс жасауы көбінесе отбасылық мәртебеге байланысты яғни қылмыскерлердің көпшілігінде балалық шағында толыққанды ата-ана отбасының жоқтығы олардың қылмыс жасау салдарына әкеп соққан. Бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан кәмелетке толмаған қылмыскерлердің көпшілігінде ата-анасының екеуі де, біреуі де жоқ немесе әжелері мен басқа туыстарында тәрбиеленген. Кәмелетке толмаған жаста жазасын өтеген мұндай әйелдер белгілі бір қылмыстық тәжірибеге ие болып қана қоймайды, сонымен бірге бас бостандығынан айыру орындарында қайта оқшаулаудан табиғи қорқыныштан айырылады, бұл болашақта олардың жаңа қылмыс жасауын жеңілдететіні сөзсіз.

Осылайша, әйелдің маңызды "тежейтін" тетіктері яғни ата-аналардың, ерлі-зайыптылардың, оның үйге оралуын күткен балаларының сүйіспеншілігі мен құрметі, оқу және еңбек ұжымдарының, достарының қолдауларының болмауы бас бостандығынан айыруды өтеуде қайталап қылмыс жасауға итермелейтіні анық.

Тағы бір атап өтетін мәселе жазасын өтеу кезінде көптеген әйелдер ескі, бұрынғы қоғамға қарсы әдеттерді жадында сақтап қалады. Кейбір адамдар бостандықта шыққанда өздерін қоғамға бейімдей алмай баяғы әдеттеріне яғни алкогольді ішімдікті, есірткі заттарды қолдануды қайта бастайды.

Шын мәнінде, маскүнемдікпен нашакұмарлыққа бейімделген әйелдер қауіпсіздік мекемесінде қайта қылмыс жасаулары мүмкін өйткені әйелдерде бұл аурулардың динамикасы ерлерге қарағанда қатерлі болып келеді.

Сотталғандар бас бостандығынан айыру орындарынан шыққаннан кейін оларды қылмыстық топтар өздерінің бақылауына алып оларға түнейтін орындармен өмір сүруге жағдай жасайды. Есесіне бұл әйелдерді өз пайданаларына пайдаланып олардың жаңа қылмыс жасауына итермелейді. Бірақ маргиналды ортадан шыққан "таныстар" және ескі достардың қолдауы көбінесе әйелдердің бас бостандығын айыру жазасын өтеу кезеңінде жүзеге асырылады. Әйелдің мұндай қылмыстық ортада ұсталуы оның жазасын өтеп шыққанымен де қоғамға тиісінше бейімделуіне үміт бермей, қылмыстық мәртебесін сақтауға

ықпал етеді. Бұндай жаңдай өз кезегінде бас бостандығынан айыру орындарындағы қылмысқа әсер ететін факторлардың бірі болады.

Бас бостандығынан айыру орындарында қылмыс жасаған қылмыскерлердің бір бөлігі қылмыстық субмәдениеттің өкілдері мен тасымалдаушылары болып табылады. Бірнеше рет сотталған адамдардың пайымдауларында стереотиптік, өмір туралы қарабайыр мөртаңбалар бар яғни "жұмыс жасамау", "қандай жолмен болмасын үлкен ақшаға ие болу" және т.б. Бұл дегеніміз олардың әдеттегі әлеуметтік нормаларды қабылдай алмай қалыпты өмір сүре алмайтындықтарын көрсетеді.

Зорлық-зомбылық қылмыстарын жасайтын әйелдерге келсек, көбінесе майда себептер мен жағдайларға байланысты (мысалы, топтық және жеке тұлғааралық қақтығыстарды қолдану) орын алып отырады. Бұлар жеке және субъективті себептер көбінесе жазаны өтеу тәртібімен байланысты қылмыстар жасауды тудырады (қашу, ҚМ-нің қалыпты қызметін бұзатын әрекеттер жасау).

ҚМ-нің әлеуметтік ортасы және онда ауыр қылмыс жасаған қылмыскерлердің шоғырлану факторлары пенитенциарлық қылмыстың рөлінің артуына жағдай жасайды.

ҚМ-да жазасын өтеп жатқан әйелдер өздерінің жасаған қылмыстардың сипатымен және субъективті жеке қасиеттерімен, сондай-ақ әртүрлі криминологиялық типтерімен, күнделікті бірге тұратын әр түрлі жастағы топ мүшелерімен ерекшеленеді. Ал мұндай ортада ұжым ішінде өткір қарама-қайшылықтар туатыны анық себебі өздерінің эмоцияларын тежеуге үйренбегендері анық.

Осы орайда ҚМ-нің проблемалары мен кемшіліктеріне тоқталсақ, олар: қауіпсіздік мекемелерінің білікті емес мамандары және қажетті мамандардың болмауы;

- ҚМ қызметінің материалдық қамтамасыз етілуінің жеткіліксіздігі (әсіресе білім беру, мәдени-бұқаралық, спорттық бағдарламалар мен іс-шараларды қаржыландыру);

- сотталған әйелдердің жұмыспен толық қамтылмауы;

- ҚМ босатылғаннан кейінгі әйелдердің тұрғын үймен, жұмыспен қамтамасыз етуге, әлеуметтік пайдалы байланыстарды сақтауға және нығайтуға көмек көрсетуге мүмкіндік беретін оңалту бағдарламалары тиімділігінің төмендігі;

- сотталған адамдарды тұрғын үймен, жұмыспен қамтуға, әлеуметтік пайдалы байланыстарды сақтауға және нығайтуға;

- қылмысты қайта жасауға бейім сотталғандар тобына кіретін тұлғалармен (қайталанған және бірнеше рет соттылығы бар тұлғалар), ҚМ-де профилактикалық есепте тұрғандармен, жазаны өтеу режимін бұзғандармен, психикалық ауытқулары бар, алкогольизм мен нашақорлықтан емделу курсынан өткендермен, зорлық-зомбылыққа, құқыққа қарсы мінез-құлыққа бейім) сотталғандармен тәрбие жұмысының жеткіліксіздігі.

Қылмыстық жазаларды орындау кезінде сыртқы жағдайларды анықтау әдістері:

1. Криминологиялық зерттеу және анықтауға келетін болсақ: а) жиі орын алып отыратын криминогендік аймақтарды, яғни қылмыс жасалынуы ықтимал орындарды, сонымен қатар жиі қылмыстар жасалатын орындарды; б) қылмыстық-атқару органдарының қызметіндегі кемшіліктерді; в) жазаның орындалуын техникалық түрдегі қамтамасыздандыру; г) ұжым тарапынан жіберілетін кемшіліктерді жатқызуға болады.

2. Сотталғандардың жалпы сандық және қандай қылмыстарды жасағандықтары арқылы құрамын қылмыстық-атқарушылық статистикалық талдау.

3. ҚҚМ-нің жұмысындағы тәсілдер.

4. Жоғары тұрған органдар, прокуратура органдарының, қоғамдық бірлестіктер және өзге де ұйымдар тарапынан қылмыстық – атқару саласындағы мекемелерінің қызметін тексерулер, қадағалау және түгендеу.

Алдын-алу және жою әдістері ретінде жазаны орындау кезінде сыртқы жағдайлардың әсерін ескеру қажет, мәселен:

1. Қылмыстық-атқару мекемелерін қоғамға сай жаңа техника оның ішінде компьютерлік және 100 пайыздық бейне бақылау камераларымен қамтамасыз ету.

2. Сотталған тұлғаларды бақылауға бағытталған техникалық құралдарының конструктивтік және технологиялық әзірлемелері, оларды жөндеумен байланысты жұмыстар.

3. Қылмыстық-атқару мекемелерінің кадр жұмысы тобымен тиісті шаралар жүргізу яғни арнайы бағыт-бағдарлар арқылы заңгерлерді, психологтарды, экономистерді, инженерлерді қайта даярлауға дейін даярлау жұмыстарын жүргізу.

4. Қылмыстық-атқару мекемелерімен қатар, қоғамдағы қылмыстылықпен күрестегі барлық органдардың күштері мен қаражаттарын орталықтандыру барысында кешенді түрде түрлі шараларды жүргізу қажет. Осы тұста бұл органдар қаражатты тиімсіз пайдаланбай жүргізілетін алдын-алу шараларын алдымен біріге отырып, кешенді түрде зерттеуді талап етеді.

5. 4-бөліктегі көрсетілген мекемелер қызметтері арасында, және қылмыстық атқару мекемелерінің бөлімшелері арасында қызметтік құпиялықты сақтай отырып жедел түрдегі ақпарат алмасуды ұйымдастыру.

6. Сотталғандардың тыныс-тіршілігі үшін жеткілікті қаражат минимумын қамтамасыз ететін тиімді болуы тиіс сотталғандардың еңбегін ұйымдастырудың қазіргі заманғы бағыттарын зерделеу және енгізу.

7. Сотталғандар арасында дене шынықтыру және спорт ісін дамыту.

8. Сотталғандардың көркем өнерпаздығын ұйымдастыру кейбір түзеу мекемелерінде байқауға болатын сотталғандардың жеке журналдары мен газеттерін ашқанға дейін авторлық әндерді, корреспонденттік және жазушылық қызметті көтермелеу.

9. Сотталғандардың танысу қызметінің жұмысын ұйымдастыру.

10. Сотталғандарды түзеуді ұйымдастыру, яғни жазасын өтеушілер арасында тұлғалардың ар-намысы сезімін сақтау мақсатында бұрынғы сотталғандардың жылжымалы қызметін көтермелеу.

11. Сотталғандар үшін оларды тұлға ретінде қызықтыратын адамдармен кездесулер ұйымдастыру арқылы оларды бір ортада бір-бірімен пікір алмастыру, дұрыс жолға түсіп қоғамға ілесу мәселерін талқылау.

Қылмыстың топтық алдын-алу - криминогендік жағдайдың сондай-ақ, қылмыстың сыртқы себептерін игеру мақсатында құрылған немесе қалыптасқан және бейресми адамдар топтарында салыстырмалы түрде ұзақ, бағытталған өзара әсер ету, ұсыныс жасау, немесе өзін-өзі ұсыну бойынша, тәрбиелеу және өзін-өзі тәрбиелеуді айтамыз.

Бұндай мәселелерге қылмыстық-түзеу органдары қызметінің түрлі бағыттағы жұмыстары кіреді. Олардың әсер ету объектісі бойынша:

а) белгілі жазаны орындау кезінде орын алатын криминологиялық мәселелерді анықтау және оларды есепке алу осы тектес жағдайлардың алдын алу;

б) бастапқыда қылмысты өтеумен байланысты өтетін өмірлік жайттардың дамуын реттеу;

в) психологиялық сыйыспайтын сотталғандарды, қызметкерлерді анықтау және оларды ажырату; сотталғандар мен қызметкерлер арасында туындайтын теріс-эмоциялық өрістерді реттеу; қызметкерлерді топтастыру немесе ҚМ-нің педагогикалық мақсатқа сай ұжымын құру, теріс бағыттағы сотталғандар топтарын ажырату; бейтарап және әлеуметтік-оң бағыттағы сотталғандардың табиғи туындайтын топтарын (отбасыларын) қолдау және дамыту. Қылмыстық-атқару органында эмоционалды-позитивті көңіл-күймен іскерлік микротабиғат құру.

Жазаларды орындаумен байланысты жайттарда қылмыстың топтық алдын-алу құрылысын, оны жүргізетін субъектілері, олардың түрлері, бағыттары мен әдістері құрайды. Топтық алдын-алу субъектілері жазаны орындау кезінде қолданылатын жағдайларға байланысты анықталады. ҚҚМ-де құрылған арнайы топпен және қылмыс жасаған тұлғалармен бас бостандығын шектеу кезінде, психологтар, психиатрлар, психоневрологтар, невропатологтар, ал егерде топтың ішінде денсаулығында айтарлықтай ақауы бар сотталғандардан тұрса, олармен арнайы мамандар жұмыс жасауы қажет; ал егерде жыныстық ауытқулары бар топ мүшелері болса онда олармен сексопатологтар мен сексологтар гомосексуалдармен жұмыс жасауын қамтамасыз ету керек.

Бостандықты шектеуді, және де басқа да жазаларды (түзету жұмыстары және т.б.) орындау кезінде пайда болатын басқарушылық қылмыстық жағдаймен (ұқыпсыздықпен), ең алдымен экономистер, қаржыгерлер, әлеуметтанушылар және инженерлер, әрине, психологтар жұмыс істеуі керек.

Қылмыстық-құқықтық мәні бар шараларды (шартты түрде соттау, жазаны кейінге қалдыру –немесе өтеу), кейбір жазаларды (түзеу жұмыстары, құқықтан

айыру және т.б.) орындау кезінде қадағалаусыз қалудың қауіпті жағдайын басқаруға педагогтар, психологтар қылмыстық-атқару органдарының қызметкерлеріне мейлінше көмектесуі тиіс.

Жазаны орындау кезінде қылмыстың топтық алдын-алу түрлеріне топ аралық немесе тұлғааралық, белгілі топтың ішіндегі, ұжымдық түрде немесе жаппай жұмыстарын жүргізу жатады.

Топтың ішіндегі немесе топтың арасында қауіпті жағдай қалыптасқан адамдар тобымен жұмыс істеу сондай-ақ, топаралық яғни бір типті қауіпті жағдайлары бар адамдар тобының бағытталған өзара әсерін ескере келе қоғамнан оқшаулаумен байланысты жазаны өтеуде басты назарда ұстауды талап етеді. Негізінен сотталғандардың топтарында әрекет ететін алдын-алудың бұл түрлері шамамен 6-8 апта жұмыс жасайды.

Ұжымдық тип-бұл мақсат үшін арнайы құрылған біртұтас педагогикалық - біртұтас ұжым арқылы өзін-өзі тәрбиелеуге бағытталған, ұзақ, көп жылдық жұмысты қажет етеді, өйткені ұжымды біртұтас өмірлік құндылықтар мен мақсаттар біріктіруі керек.

Жаппай профилактика-бұл ұжымдық тип сияқты жабық және жартылай жабық типтегі мекемелерде ұсталатын барлық сотталғандарға жартылай ессіз әсер ету. Массалық тип әдетте алты айдан бір жылға дейінгі уақытқа, содан кейін қайталануға бағытталған.

Мемлекет пен қоғамның қылмысқа қарсы әлеуетін неғұрлым толық іске асыру қажеттілігі туралы айта отырып, қылмыстың алдын-алу жөніндегі қызмет мемлекеттің ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қылмысқа қарсы күрес бағытындағы бір бөлік ретінде танылуы керек сондай-ақ, белгілі мақсаттары болуы қажет: 1) қоғамдағы қауіпті төндіретін жағдайларға қарсы тұру, қылмыс санының азаюын қамтамасыз ету; 2) қоғамда тыныштық пен тұрақтылық жағдайын мейлінше ұстап тұруға барлық жағдайларды жасау қажет; 3) адамдардың қылмыс жасауына мүмкіндіктерді бермеу, сонымен қатар олардың бостандықтары мен заңды мүдделеріне төнетін қатерлерді жоюға бағытталған шараларды жүргізу; 4) алдын-алу шаралары арқылы адамдарды түзетуді және олардың қайта әлеуметтендіру мәселелерін мейлінше жүргізуге құқылы.

Әйелдің қазіргі қоғам өміріндегі рөлі мен орнын қайта қарау, оның мәртебесін көтеруге, қоғамдағы әйелге арналған негізгі функцияларды жүзеге асыруға көмектесу қажет. Әйелдердің қоғамдағы алатын орнын сондай-ақ жағдайын жақсарту, қоғамның әлеуметтік алға қойған мақсаттарының бірі болуы керек.

Жалпы әлеуметтік ортадағы әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысының алдын-алуға ықпалын тигізетін жұмыстардың бірі ол - отбасына мемлекеттік қамқорлықтың орын алуы үлкен рөл атқарады. Осы орайда біз отбасылық жағдайдың мемлекеттің тәуелсіз саласына айналуы керек деген пікірмен толығымен келісеміз.

Әйелдердің қылмыстық зорлық-зомбылығының әлеуметтік-психологиялық факторларының қатарында моральдық құндылықтарды қайта бағалау, идеалдардың девальвациясы ерекше мәнге ие болғандықтан, Әйелдердің зорлық - зомбылық қылмысын төмендетудің негізгі алғышарты маңызды әлеуметтік институттар-отбасы, азаматтық қоғам және мемлекет-әлеуметтік дамудың негізгі құндылықтары мен басым мақсаттарына айналған кезде институционалдық жүйе мен құндылықтар жүйесі арасындағы сәйкестікті қалпына келтіру болуы керек. Бұл ретте мемлекет пен тұтастай қоғамның идеологиялық функциясының құрамдас бөлігі құқықтық тәрбие болуға тиіс, оның нәтижесі адамның құқықтық мәдениеті болуға тиіс.

Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысына арнайы криминологиялық алдын-алу әсерінің проблемаларына және оны жетілдіру мәселелеріне ерекше назар аудару қажет. Әлеуметтік қолайсыздықтың алғашқы сатысында орын алған мәселелерді уақтылы анықтау және түзету үшін әлеуметтік қауіпті жағдайдағы алдын ала зерттеу жүргізілген отбасылармен және балалармен профилактикалық жұмыстың жаңа нысандарын енгізу қажеттілігі туралы айта отырып, біз бұл жағдайларда бірнеше бағытта жұмыс жасауды қамтамасыз ету керек деген пікірмен келісеміз: «1) отбасылық-тұрмыстық жанжалдарды кәсіби деңгейде шешу; 2) отбасы мәдениетінің және әсіресе отбасы ішіндегі қарым-қатынастың деңгейін арттыру; 3) отбасын қоршап тұрған ортаны сауықтыруға шаралар қабылдау; 4) қоғамға жат өмір салтын жүргізетін және балаларды тиісті тәрбиелеуді қамтамасыз етпейтін ата-аналарға заңда көзделген шараларды қабылдау (Ю.М. Антонян)» [2, 786].

Сол себептен де қамқоршылық және қорғаншылық органдарының профилактикалық функцияларын мейлінше кеңейту қажет. Осы орайда мінез-құлқы мен өмір сүру кезіндегі зорлық-зомбылық әрекеттерін жасау ықтималына ие психикалық ауытқулары бар деген адамдарды алдын-ала анықтау және оны есепке алудың толыққандылығына қол жеткізу, артынан оларға қатысты профилактикалық сипаттағы тиімді шараларды дер кезінде қабылдаудың маңызы зор.

Жеке түрдегі алдын-алу шараларының әсер ету тиімділігін арттырудың маңыздылығын атап көрсете отырып, біз жеке түрдегі алдын-алу іс-шараларын зорлық-зомбылық әрекеттерін жасаған қылмыскерлердің жеке басының ерекшеліктеріне де, және де олар бағытталуы тиіс объектіге де байланысты ажыратуға мүмкіндіктің бар екенін ескерсек: 1) зорлық-зомбылық қылмыстары үшін сотталған және бас бостандығынан айыру орындарындағы тұлғалар; 2) зорлық-зомбылық қылмыстары үшін сотталған және бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған тұлғалар; 3) әлі зорлық-зомбылық қылмыстарын жасамаған, бірақ та оны жасауға бейім тұлғалар.

Елімізде жүргізіліп жатқан құқықтық реформасы құқық қорғау органдарының бүкіл жүйесіне, және де қылмысқа қарсы күрес стратегиясы басты бағыттарға шоғырлануы және елдегі қылмыстық жағдайды да, заң жүйесі мен әлеуметтік қоғамның барлық салаларының нақты мүмкіндіктерін ескере келе,

бұл мүмкіндіктер кеңейтілуі және таратылуыға жатады. Әйелдер жасайтын зорлық-зомбылық қылмыстарының алдын-алудың басты белгілері арнайы сипатқа ие болуға және мемлекет пен қоғамның стратегиялық бірігуіне яғни құқық қорғау органдары мен азаматтық қоғам институттарының ынтымақтастана отырып әрекет етулері қажет.

Қазіргі қазақ қоғамындағы әйелдердің зорлық-зомбылығының алдын-алу мақсатында профилактикалық қызметтің келесі негізгі кезеңдерін бөліп көрсетуге болады деп санаймыз:

1. Қылмыстық зорлық-зомбылықтың өзгеретін себептік базасын, қылмыстың өзін жүйелі түрде бақылау және жүйелі түрде зерделей келе олардың жедел және ақпараттық, аналитикалық талдау, болжамдық түрдегі жұмыстарынан бастау ала отырып, тиісті негіздерге ие болуы қажет. Қылмыспен күрес және оны болдырмау жөніндегі бұл салада оның мазмұны, мақсаты, орны, уақыты, қызметтері мен жұмысты жүргізу әдістері бойынша құқық қолдану тәжірибесімен келісе отырып, қылмыс түрлерінің яғни кісі өлтірудің, денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтірудің алдын-алу жөніндегі қызмет бойынша олардың айырмашылығына байланысты болуы қажет; тонаудың және де қарақшылықтың алдын-алу жөніндегі қызметте өз қарқынымен саналы түрде жүргізілуі қажет; бұзақылықтан туындаған өзге де зорлық-зомбылық қылмыстардың алдын-алу жөніндегі қызмет бұл орайда тиімді шараларды қолдану қажет.

2. Қылмыстың алдын-алу тек құқық қорғау органдарының ғана емес, мемлекеттік биліктің барлық буындарының міндеті ретінде заңды түрде бекітілуі керек.

3. Еліміздегі қылмыстың алдын-алуға бағытталған түрлі бағдарламалық басқару мүмкіндіктерін пайдалану қажет. Қылмысқа қарсы күресте кешенді республикалық және өңірлік бағдарламаларын дайындау қажет. Арнайы ресурстарды бөлу бойынша тиімді шешімдерді әзірлеу және оларды қабылдау үшін, бұл қабылданған шешімдерге сәйкес бағдарламалар мен іс-шараларды іске асыру үшін алдын-ала зерттелген ғылыми-әдістемелік құралдарды пайдалану қажет.

4. Арнайы жобалардың және де қолданыстағы заңнамалар мен өзге де нормативтік актілердің қылмыспен күрес барысындағы қоғамның әлеуметтік қажеттіліктеріне сәйкестігін анықтау, оларды тиімді жолмен қабылдау мен қолдану нәтижесінде қауіптілік немесе қауіпті емес жағдайларды анықтау мақсатында криминологиялық сараптаманы белсенді түрде зерделеу арқылы пайдаланылуы тиіс.

5. Қоғамымыздағы түрлі арнайы қызметтердің арасындағы байланыстарды біріктіре отырып, алға қойған тапсырманы шешу үшін тиімді іс-қимылды қамтамасыз ету. Осы орайда алдын-алу қызметтің тиімділігі көбінесе қиын отбасылардағы, көршілер мен таныстардың арасындағы шиелініскен қиын қатынастар туралы мәліметтерді жинау мен сұрыптаудың ойластырылған тетігін ұйымдастыруға, дисфункционалды отбасылар мен тұрмыстық зорлық-

зомбылыққа ұшырауы мүмкін адамдарды толыққанды есепке алуға, қасындағы адамдарға қауіп төндіруге байланысты, физикалық қырып-жоюдан туындаған мәселелер негізде осындай қылмыстың алдын-алу және жолын кесу үшін тиісті алдын-алу шараларын қабылдауға байланысты, қызметтік міндеттеріне әртүрлі ұйымдар мен жекелеген азаматтардың қызметін бақылау кіретін құқық қорғау органдары мен басқа да мемлекеттік құрылымдар арасындағы байланыстарды жүйелік сипатта және де ықтималды шараларды ойластыра отырып, қалпына келтіру қажет деп санаймыз.

6. Осы орайда құқық қорғау органдарының зорлық-зомбылық сипатындағы қылмыстарының алдын-алуға және анықтауға, сондай-ақ, жолын кесу және тергеп-тексеру тиісінше осындай әрекеттерді жасағаны үшін кінәлілерді әділ яғни заңнама талаптарына сай жазалау жөніндегі жұмыстардың тиімділігін мейлінше арттыру. Біздің ойымызша, қылмыспен күрестегі құқық қорғау органдарының қызметін жетілдіру екі бағыт бойынша жүргізілуі қажет. Біріншіден, зорлық-зомбылықтың орын алғандығын зерттей отырып толыққанды ашу және оны болдырмауға байланысты жолын кесу шараларын яғни бұндай жұмыстарды атқару барысында олардың жан-жақты дайындығын жақсарту, арнайы техникалық құралдармен қамтамасыз ету. Сонымен қатар бұл органдардың құқықтық мәртебесін қарастыратын міндеттердің күрделілігіне сәйкестендіру үшін олар өз қызметтік деңгейлерін жоғарылату үшін яғни мамандықтарын шындай түсу керек. Келесіге келетін болсақ, қоғамдық құқық қорғау құрылымдарын дамыту яғни қызметтік штаттарды оңтайландыру және олардың қызмет түрлерін толыққанды жетілдіру, олардың бағыттаушы тәрбие жұмыстарына белсенді қатысуы. Себебі бұл мекемелер қоғамға барынша жақын және де зорлық-зомбылық қылмыстарының алдын-алуға және жолын кесуге мүмкіндігі көп.

Отбасылық зорлық-зомбылықтың, отбасылық маскүнемдіктің алдын-алу, балаларды ұрып-соғудан және ата-аналардың қорлауынан қорғауды қамтитын отбасылық инспекторлардың лауазымдарын енгізу арқылы дисфункционалды отбасылармен жұмыс істеудің белгілі бір оң нәтижелеріне сенуге болады.

Алдын алу іс-әрекетінің негізгі салаларына тек жан-жақты құқықтық әсер ету оның жан-жақтылығы мен тиімділігін қамтамасыз ете алады; өйткені қылмыстың алдын-алу, әдетте, әрқашан белгілі бір адам құқықтарын шектеуді қамтиды, сондықтан оны құқықтық нормалармен реттеу заң нормаларынан төмен емес деңгейде жүргізілуі керек.

Жазаны орындау кезіндегі жалпы қылмыстың алдын-адудағы топтық шаралардың негізгі бағыттарына келер болсақ:

1. Сотталғандардың этикалық, құқықтық, эстетикалық, жыныстық, экологиялық, экономикалық, діни, атеистік, рухани және сол сияқты қасиеттерін дұрыс бағдарлау арқылы адамгершілік рухтарын тәрбиелеу.

2. Сотталғандардың арасында кездесетін психоневротикалық ауытқуларға шалдыққан адамдарды, яғни алкоголизммен, нашақорлықпен, уытқұмарлық

аурумен, функционалдық сексуалдық бұзылуларды, сондай-ақ жыныстық ауытқулары яғни аурулары бар сотталғандарды жаппай емдеу.

3. Сотталғандар мен ҚҚМ-нің қызметкерлері арасындағы қарым-қатынастың іштей психикалық шиеленісін, және де тұлғааралық, топаралық шиеленісін кезекті мәселе ретінде қарап, толыққанды реттеу.

4. ҚҚМ-нің қызметкерлерінің жазаларды орындау кезінде кездесетін қиындықтар бойынша біліктілігін арттыру.

Жалпы қылмыстардың топтық бағыттағы алдын-алу әдістері профилактика бағытына байланысты анықталады:

- Белгілі бір ауруға шалдыққан сотталғандардың топтары бойынша психоневротикалық және өзге де ауытқуларды емдеуге бағытталған топтық психотерапия;

- социогигиена, яғни әлеуметтік факторлардың қайта әлеуметтену мақсатында адамдар тобының денсаулық жағдайына әсерін зерттейтін гигиена саласы-әсіресе ҚҚМ-де өзекті;

- психогигиена мидың жұмыс істеуіне оңтайлы жағдай жасау және адамның психикалық қасиеттерін толық дамыту арқылы, еңбек пен өмір сүру жағдайларын жақсарту, көп жақты тұлғааралық қатынастарды орнату, сондай-ақ адам психикасының қоршаған ортаға зиянды әсерлерге төзімділігін арттыру жолдары арқылы адамның психикалық денсаулығын профилактикалық қорғау.

Адамдар арасындағы, тұлғааралық және топтар арасындағы шиеленісті реттеу мәселелерін шеше алатын бас бостандығынан айыру, бас бостандығын шектеу және басқа да жазалар мен қылмыстық-құқықтық сипаттағы шараларды орындау кезінде өзекті;

- сотталғандарды тәрбиелеу және өзін-өзі тәрбиелеу, аутотренинг, йога, ұсыныс және өзін-өзі гипноздау бойынша бірлескен сабақтар;

- уағыз-бұл діни тақырыптағы сотталғандарға арналған театрландырылған қойылымдар.

Жалпы қылмыстар бойынша топтық алдын-алу әдістері бұл әдістерді жүзеге асырудың нақты құралы болып табылады және олар келесідей болуы тәртіпте болуы мүмкін:

а) социодрама (лат. socius, жалпы, бірлескен және грек. drama action) - бұл орын алған жағдайлар мен шиеліністердің жеке мағынасын түсіну, жағымсыз әрекеттер мен ішкі шиеленісті жою үшін актерлер мен көрермендер ретінде әрекет ететін өмірде кездесетін топ мүшелерінің модельдеуі, яғни - бұл өзара әрекеттесуге қатысушылар арасында олардың функциялары, міндеттері мен құқықтары туралы келісімге қол жеткізуге бағытталған шағын топ ішіндегі қақтығыстарды болдырмау шарасы. Бұндай шара тұлғааралық және топтағы қатынастарды, ондағы ең типтік жағдайларды модельдеу әдісі бола алады. Осы орайда тиісті шешімдердің дамуына ықпал ете отырып әрі қарайғы сотталғандардың өмірі мен оларды қоғамға бейімдеуге бағытталған дұрыс көріністердің қалыптасуына ықпалын тигізеді;

б) шығармашылық тұрғысындағы қызметке бірлесіп қатысу. Айталық, сотталғандарға мағынасы жоғары сюжеті бар спектакльдер қою, музыкалық сабақтар, өмірден сабақ алатындай, жарқын болашақта өмір сүруге мотивация беретін оқулықтар оқу;

в) мекеме қызметкерлері мен сотталғандардың арасындағы рөлдік ойындары;

г) сотталғандардың топ құру арқылы спорттық ойындары;

д) қызметкерлермен сотталғандар арасындағы бір алаңда бірдей ойын ережесін яғни бірдей құқықта топтық жаттығуларды жүргізу.

Жазаны орындау кезінде қылмыстың топтық алдын-алудың жедел әдістері бар. Әлі тұрақты емес топтарды ыдыратуға болады, мысалы, олардың көшбасшысын бұзу, оның мүшелерін әртүрлі ҚМ-ге бөлу және т.б. қылмыстық субмәдениеттің себептерінің бірі-сотталғандарды оқшаулау, бұл жабық ортаның пайда болуына және оларды сақтауға әкеледі. Бірақ бұл себеп бас бостандығынан айыруды орындаудың ең шарттарынан туындайды. Оларды бейтараптандырудың кейбір жолдары ғана мүмкін. Мысалы, жаңадан келген сотталғандарға оң әсер ететін отбасы мүшелерімен, достарымен және т.б. байланысты қамтамасыз ету. Өзара " қылмыстық инфекцияны "заңда бар жіктеуге қарағанда сотталғандардың неғұрлым терең саралануымен ғана болдырмауға болады, сонымен қатар тұрғын үй өндірістік аймақтарындағы оқшауланған учаскелерді және т.б. қолдана отырып. және, сайып келгенде, топтар ҚҚМ әкімшілігінің сотталғандарға қарсы тұруына байланысты, яғни" біз "және" олар " болып бөлінуі. Мұнда әртүрлі педагогикалық әдістер қолданылуы керек.

Сотталғандар мен қызметкерлер арасындағы қылмыстың топтық алдын-алу әдістері мен әдістері одан әрі жетілдіруді және дамуды қажет етеді, өйткені олардың кең, тәжірибелік қолданылуы мен орындалу тәжірибесінде ғана емес, алдын - алудың одан әрі перспективасы болып табылады, өйткені дәстүрлі субъектілерді жою кезінде топтық-бұл мамандарды қолдану, кең ауқымды, жеке адамдармен бірге, әрі қарай талқыланатын болады.

ҚҚМ-де және басқа да жазалар мен қылмыстық-құқықтық сипаттағы шараларды орындау кезінде қылмыстың жеке алдын-алу әдістерін қарастырыңыз, оларды мынадай топтарға бөлуге болады: 1) сотталғандарды зерттеу; 2) сотталғандардың мінез-құлық ережелерін (әдетте ішкі тәртіп ережелерін) ескере отырып, жазаларды орындау кезінде белгілі бір ережелерден "ауытқуды" анықтау. 3) есепке алу; 4) бақылау 5) оларға әсер ету.

Осылайша, тәрбиешілер тобын басқарудың мақсатты және әлеуметтік-психологиялық қызметтерін міндетті шарт ретінде іске асыру басқарудың бірқатар жедел қызметтерін орындауды, яғни шешім қабылдаудың әртүрлі кезеңдерінде туындайтын міндеттерді жүзеге асыруды сондай-ақ, оны жүзеге асыруды қамтудан тұрады. Бұндай кезеңдерде, әдетте үш шартты тәуелсіз кезеңде бөліп қарауға болады: шешімді "қабылдау", "шешімді орындаушыларға беру" туралы нұсқаулық, сондай-ақ, бұл шешімнің қалай жүзеге

асырылатындығын бақылау. Мұндай сызба кез-келген басқарушылық құрам үшін, оның ішінде сотталғандар тобын басқару үшін, әсіресе пенитенциарлық мекемелердің қалыпты қызметіне нұқсан келтіретін қылмыстардың алдын-алу үшін тиімді болып табылады. Бұл көрсетілген кезеңде басқару яғни психологиялық-педагогикалық шешімінің мазмұнына қарамастан міндетті болып табылары сөзсіз.

Бұл, ең алдымен, оқу циклінің кезеңдері бола отырып, жоспарлау, нұсқау беру және бақылау кезеңдері қазіргі пенитенциарлық жүйеде психологиялық-педагогикалық процестің негізгі компоненттерімен (гностикалық, конструктивті, коммуникативті, ұйымдастырушылық) байланысты екендігімен түсіндіріледі. Сонымен қатар, жоспарлау, нұсқама беру және бақылау кезеңдерінде алдыңғы жұмыс тәжірибесін ескеру, оған байланысты міндеттерді түзету және қылмыстың алдын-алудың неғұрлым тиімді және мүмкіндігінше жанжалсыз жолдарын ұсыну қажет.

Қорытынды

Қоғамдағы мәдениеттің, моральдың алатын орны әйелдің қоғам мүшесі ретіндегі маңыздылығының дәрежесін білдіреді, оның дамуы мен гендерлік кемсітушілік мәселелері, зорлық-зомбылықтың орын алуына ықпал етеді осындай әрекеттердің салдарынан әйелдер қауымын агрессияға шақырады. Диссертациялық зерттеудің авторы отандық және шет елдік криминологтармен, әйелдер қылмысы олардың статистикалық көрсеткіштерін, орын алған нақты қылмыстық әрекеттерді, олардың салдарын, жасау әдістері мен тәсілдерін және құралдарын, қылмыстық мінез-құлық ерекшеліктерін, қылмыс жасауға итермелейтін жағдайларды, сондай-ақ қоғамдағы әйелдің рөлін және жәбірленушіні таңдаудағы яғни виктимологиялық аспектілерінің ерекшеліктерімен толығымен келіседі [72, 382б].

Өздеріңіз байқағандай әйелдермен жасалынатын зорлық-зомбылық әрекеттерінен туындаған қылмыстар өздерінің жасалу тәсілімен, әйелдердің мінез-құлықтарымен ерекшеленіп, ғылымның көп ізденуіне себебін тигізіп отыр. Осындай әйелдермен жасалынған қылмыстардың ішінде зорлық-зомбылық әрекеттерін қолдана отырып кісі өлтіру және денсаулыққа зиян келтіру болса, жасөспірімдер арасында бұзақылық ниеттен туындаған қылмыстық әрекеттер көптеп кездеседі. Тәжірибедегі материалдардан байқағанымыз әйелдер қылмысының санында зорлық-зомбылық әрекеттерінің үлесі 15% құрайды. Мамандардың пайымдауынша соңғы 5 жыл көлемінде зорлық-зомбылық әрекеттерінің салдары әйелдер арасындағы орнын ескере келе, террорлық актілерге қатысу, кепілге алу, отбасындағы бірге тұратын азаматтан жәбір көре отырып оған қарсы зорлық-зомбылық әрекеттерін қолдану салдарынан осы қылмыстардың түрлерін жасауы орын алуда.

Осы орайда әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысындағы өзгерістерді талдау жоғарыда аталған қылмыстардың қоғамдық қауіптілігінің едәуір дәрежесін көрсетеді.

Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысының ситуациялық сипаты жағынан алдын-ала дайындалған әрі күрделі, екендігін зерделей келе, соңғы жылдары олармен жасалынған қылмыстар санының азайғанымен, олардың ішінде ауыр қылмыстарын жасаған әйелдер санының жылдан-жылға артып кележатқандығын байқадық.

Әйелдердің материалдық және тұрмыстық тәртіпсіздік, отбасылық қатынастар аясында зорлық-зомбылық жасау ықтималдығы жоғары екенін ескере келе, кінәлі мен жәбірленушінің арасындағы келіспеушілік не бірін-бірі сыйламаушылықтан туындаған әрекеттерде арандатушы фактор ретінде көбіне жәбірленушінің өзі болады, сондай-ақ, оның қылмыстық қоздырғыш мінез-құлқының ерекшелігі орын алады.

Өздеріңіз көріп отырғандай зорлық-зомбылық әрекеттері арқылы қылмысқа баратын әйел адамдардың жеке басының түрлі әлеуметтік сонымен қатар психологиялық жағдайларымен ерекшеленеді. Осы орайда әйелге тән қасиеттер арасынан жыныстық аурулар, жүктілік кезеңі, баланы дүниеге әкелу, баланы дүниеге әкелгеннен кейінгі кезең, етеккір кезеңдерінде әйел бойында аффективті тұрақсыздық пайда бола отырып, салдарынан қылмыстық мінез-құлықтың қалыптасуы әйелдің жеке басының ерекшелігін айқындауда маңызды рөл атқаратынын ескерген жөн.

Әйел адамының бойындағы қылмыс жасауға итермелейтін мінез-құлықтары оның қоғамдық ортада өзін-өзі алып жүруге айтарлықтай әсерін тигізеді. Себебі әйел адам қоғамдағы өмірі барысында білім алады, белгі бір жұмысқа орналасады, тұрмысқа шығады тіпті өзінің туған балаларын тірбиелеуде де оның мұндай мінез-құлқындағы қасиеттері ауқымды кері әсерін тигізері сөзсіз.

Жалпы қоғамдағы жүйке жүйесінің айтарлықтай ауыратын арнайы есепте тұратын ауытқуларға ие қылмыскерлер, дені және жүйке жүйесі сау әйел адамдарынан айырмашылығы бұл әйелдер күнделікті психологиясы бұзылатын және агрессияны қоғамдық қатынастардан оқшау орналасқанында болып отыр. Тәжірибеден байқағанымыз осы тектес мінез-құлыққа ие әйелдер қылмысқа да тез қатыса алады, сондай-ақ жезөкшелікпен де айналысуға бейім келеді.

Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысын зерттеудегі маңызды мәселе-қылмыстық агрессияны құтырту мәселесі. Қылмыскерлердің зорлық-зомбылық әрекеттеріне барулары жинақталған тәжірибемен, ақыл-ой деңгейімен, әлеуметтік сипатымен, және мәдени құрылымдарға байланысты айқындалады. Мұндай әрекеттердің тікелей деңгейі арнайы мақсатты таңдау, алдына қойылған талаптардың сипаты, сәттілік немесе сәтсіздік арқылы анықталады. Өздеріңіз байқағандай әйел адамының қоғамдағы өмірінде кездесетін түрлі кедергілер мен факторлар олардың қоғаммен қарым-қатынасында, күйзеліске түсу, оның ішінде жүйке жүйесінің айтарлықтай сыр беруіне әкеле отырып, оның бойынан

агрессияның элементтерін қалыптастырады. Қылмыс жасауға деген мотивацияны зерттеу сонымен қатар жеке деңгейдегі әрекеттердің ішкі тағдырын яғни себеп-салдарын ашуға мүмкіндік береді. Әйелдердің зорлық-зомбылық қылмысының субъективті себептерін қарастыру барысында, оларды бұдан әрі тәжірибелік қолдану типологиясы барысында мүмкін болады. Әйелдердің агрессивті-зорлық-зомбылықты қамтитын күшейтудің, агрессивті әрекеттің бағыты, жеке тұлғалық қасиеттер негізінде құрылған зорлық-зомбылық әрекеттерін жасайтын қылмыскерлерінің типологиясының алатын орны ерекше.

Бұл типологиялардың практикалық маңызы келесі бағыттарда көрінеді: а) айыпталып отырған адамның жеке басындағы ерекшеліктерін ескере келе, оның белгілі бір қылмысқа қатыстылығын тергеп-тексеру кезіндегі олармен жүргізілетін жұмыстар кезінде; б) айыпталушыға қатысты жедел-ізвестіру шараларын қолданған кезде; в) әйел адамдарының зорлық-зомбылық әрекеттерін қолдана отырып белгілі бір қылмысты жасағандығын ескеріп және оған байланысты осы тектес қылмыстарды болдырмау үшін алдын-алу шараларын ұйымдастыру кезінде; сонымен қатар қылмыскерлердің жеке қасиеттерін ескере келе олардың типтік белгілері бойынша топтастыра отырып, олармен белгілі бір тәрбиелік мәні бар шараларды жүргізу кезінде айрықша байқалады.

Біз жүргізген әлеуметтік зерттеулер зорлық-зомбылық әрекеттерін жасаған әйелдердің орташа жасы 32 жастан жоғарғыларды құрады. Қоғамдағы отбасылық қатынастар, қоғамға қарсы мінез-құлық формаларын игеруге ықпал етті, сондай-ақ, олардың мүмкіндіктерін жүзеге асырудың зорлық-зомбылық құралдарына жол берілетініне сенімді болды.

Ол әйелдердің көпшілігінде орта арнаулы білімдері болған, біраз уақыт аралығында мүлдем жұмыс жасамағандар, болмаса біліктілігі төмен жұмыстарды жасағандар; 25% - ның ұсақ ұрлық қылмыстарын жасағандары үшін тиісті жазаны өтегендер.

Әйелдердің бұндай қылмыстарға баруының бір себебі ретінде Қазақстанда биыл кедейлік шегінің өсуі болып отыр. Мәселен, 2017 жылы оның мөлшері ең төменгі күнкөріс деңгейінің 40% — на тең болды, ал бүгін-50% - ға дейін өскендігін байқауға болады [74].

Сонымен қатар, отбасылық қатынастарды талдауда бұл әйелдердің тек үштен бір бөлігі ғана некеде болғанын көрсетеді.

Жүргізілген талдауларға сәйкес, зорлық-зомбылық жасаушылар агрессивті мінез-құлықтың сындарлы және деструктивті нұсқаларымен сипатталады. Осы тектес мінез-құлық түрлерінің қалыптасуы қолайсыз әлеуметтік-психологиялық және биологиялық жағдайларға ұшыраған кезде пайда болған. Мұндай тапшы формалар агрессивтілігі төмен адамдарға тән, сондықтан қылмыстық агрессия құрылымында сирек кездеседі.

Осылайша, зорлық-зомбылық жасаған әйелдердің жеке басы, олардың мотивациялық саласының ерекшеліктері және мінез-құлық белсенділігі

әлеуметтік қатынастар жүйесі арқылы сынған әлеуметтік және биологиялық компоненттердің күрделі өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады.

Бұл проблемадағы әйелдердің ерекше рөлі олар күштеп қылмыс иеленеді яғни виктимологиялық бағытта орын алады. Онда объектілері бар алдын-алу шараларының екі бағытын бөліп көрсету керек: 1) виктимологиялық жағдайлар (жағдайлардың қалыптасуының барлық кезеңдерінде-жоғары виктимологиялық қасиеттері бар жеке тұлғаны қалыптастырудан бастап виктимогендікке дейін); 2) жеке және топтық деңгейде тікелей әлеуетті және құрбандар.

Байқағанымыздай аталған бағыттардың бірінші бағытымен жұмыс жасауда бұл бағыттың құрамында көптеген қауіпті әрекеттердің болғандығын ескер келе, оған барынша көңіл бөлуді талап ететіндігін ескергеніміз жөн. Ал екінші бағыт бойынша оның ішіндегі қоғамды тәрбиелеу, қоғамның құқықтық сауаттылығын барынша көтеру, мемлекетімізде орын алып отырған жұмыссыздық мәселесімен күрес, оларға жан-жақты әлеуметтік көмек көрсету жөніндегі мәселелердің алдын-алуға барлық сала болып алдын-алу шараларын ұйымдастыруға көңіл бөлінген; негізінен осы тектес шараларды жүргізуде әсіресе әйел адамдарымен медициналық-психологиялық мамандарының жүргізетін алдын-алу шараларының алатын орны ерекше болады.

Қоғамдық қауіпсіздік мекемелерінде жазасын өтеп жатқан әйелдердің мәселелері бойынша қызметкерлер арнайы криминологиялық шараларды қолдануда жеке қылмыскердің ерекшеліктерін ескере отырып оған тиісті алдын-алу шараларының таңдаудың маңызының зор екенін ескерген жөн.

Осы тектес тәрбие жұмысының тиімділігін арттыруға бағытталған шараларды одан әрі қайта әлеуметтендіру адамға әсер ету нысандары мен әдістерін ойластырылған, ғылыми негізделген, жүйелі түрде жетілдіруді көздейді.

Автор соңғы 5 жылда отбасылық-тұрмыстық салада жасалған құқық бұзушылықтар санының күрт өсуі қоғамды алаңдататын жайт екендігін ескере отырып, аталған қылмыстардың арасынан әйелдердің өздері отбасында алдымен зорлықпен-зомбылықтың құрбанына айналып, әбден моральдық тұрғыда шаршап, көбінесе мұндай жағдайдан шығудың амалы ретінде, зорлық-зомбылық қылмыстарын жасауға мәжбүр болғанын ескереді.

Көптеген зерттеулерді зерделей келе, әйелдер жасаған зорлық-зомбылық қылмыстары мен оларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық арасындағы тұрақты байланыстың бар екендігін айқындап көрдік.

Біріккен Ұлттар Ұйымының есебі бойынша Қырғызстан Республикасында күйеуін өлтіргені үшін сотталған әйелдердің 70% - ы зорлық-зомбылық көрген немесе жұбайына экономикалық тәуелді болғандығы айқындалған. Дәл осындай статистика бірқатар басқа елдерде бар. Атап айтқанда, Иорданияда, Оңтүстік Африка елдерінде, АҚШ-та, Аргентинада.

Сондай-ақ, осы есепте қоғамдық қауіпсіздік мекемелерінде отырған әйелдерге қатысты және бас бостандығынан айырумен байланысты емес құқық бұзушы әйелдерге арналған жазалау шараларына қатысты ережелерінің 61-

бабында, «сот жеңілдететін мән-жайларды, оның ішінде соттылықтың болмауын, құқық бұзушылықтардың қауіпті емес сипатын, тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандары болуы ықтимал отбасы мүшелеріне күтім жасау жөніндегі міндеттерді назарға алуға құқығы бар делінген» [75].

Әдетте, әйелдердің жасаған қылмыстары өзін-өзі қорғау үшін, сонымен қатар сананың уақытша бұлдырлығы, жәбірленушінің арандатуы арқылы жасалатындықтары белгілі.

Мұндай тәжірибе Бразилияда, Гонконгта, Жапонияда, Польшада бар. Тек бірнеше юрисдикцияларда, мысалы, Австралия мен Мексиканың, Үндістанның бірқатар штаттарында әйелдің күйеуін өлтіруі, оған қатысты бұрын тұрмыстық зорлық-зомбылық болған жағдайда, кінәні жеңілдететін жағдай деп танып, бұл елдердің Қылмыстық кодекстеріне түзетулер енгізілген.

Нақ осындай орын алған жағдайлар бойынша Испания мемлекетінде әйелді қылмыстық қудалаудан толығымен босатуы мүмкін.

Жоғарғы зерттеулерді зерделей келе, автор өз кезегінде әйелдерге қарсы, отбасылық-тұрмыстық салада жасалған құқық бұзушылықтардың болғандығын ескеріп, олардың өздерінің қылмысқа баруын итермелеу фактілері бойынша қолданыстағы отандық Қылмыстық Кодекстің қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән жайлар қатарына яғни 53-бабының 1-бөлігінің 10) тармағына, « жәбірленушінің құқыққа қарсы немесе азғындық мінез-құлқының болуы, сол сияқты оның отбасы-тұрмыстық қатынастар саласында қылмыстық құқық бұзушылыққа әкеп соққан бірнеше мәрте құқыққа қарсы әрекеттер жасауы » кезегінде қылмыстық заңнамаға өзгеріс енгізуді ұсынды (Қосымша 4).

Сонымен қатар әйелдер арасындағы қайталама қылмыс жасау фактілерінің алдын-алу үшін, жазасын өтеуден босатылған адамдарды (әйелдерді) жұмыспен қамтамасыз етудегі (жұмысты бөлу квоталарын орындаудағы) жергілікті атқарушы органдардың қызметіне ұйымдастырушылық талапты төмендегідей шараларды қолдана отырып күшейту керек:

- әкімдердің қызметін бағалау рейтингіне жазасын өтеуден босатылған адамдарды (әйелдерді) жұмыспен қамтамасыз етуге бағытталған квоталардың орындалуы бойынша мәліметті енгізу;

- мемлекеттік еңбек инспекторларымен жазасын өтеуден босатылған адамдар (әйелдер) үшін жұмыс орындарының квотасын орындау бөлігінде, оның ішінде профилактикалық бақылау жүргізу кезінде кәсіпкерлік субъектілерімен жұмысын күшейту. Заң нормаларын бұзу фактілері анықталған кезде еңбек заңнамасының сақталуын қамтамасыз ету;

- үкіметтік емес ұйымдарда мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты орналастыру арқылы жазасын өтеуден босатылған адамдарды (әйелдерді) жұмысқа орналастыруға бағытталған шараларды бірлесе (тығыз) жүргізу үшін, мониторингтік топтар құру;

- мемлекеттік еңбек инспекторларына ақпараттарды ұсына отырып, «Электрондық еңбек шарттарының» АЖ-не жазасын өтеуден босатылған

адамдар (әйелдер) үшін жұмыс орындары квотасының орындалуын есепке алу және мониторингілеу жүйесін автоматтандыру.

Әйел адамның қылмысына ескерту жасау құқық қорғау органдары үшін манызды болып табылады. Сол себепті, әйел адамның қылмысына ескерту қылмыспен күресу аумағында тұтастай бірге қарастырылып, шешілуі қажет. Мемлекет әйел адамға материалдық көмек және әлеуметтік қолдау көрсетуі, сондай-ақ, әйел адамның табыс табуына жағдай жасауы қажет. Әйел адамның қылмысына ескерту жасау заңдылықты күшейтеді және біздің елімізде құқық қорғауды реттейді.

Елімізде әйел мен баланың әлеуметтік жағдайларын көтеруге бағытталған түрлі әлеуметтік бағдарламаның орындалуы дәл сол кезеңдегі экономикалық жағдай мен тұспа-тұс келіп, әр дайым жаңартылып отырулары қажет.

Осылайша зорлық-зомбылық әйел қылмысының алдын-алу ана мен баланы қорғауды, отбасы институтын жан-жақты қолдауды ескере отырып, қылмысқа қарсы күрестің қоғамдық бағдарламаларына сәйкес жүргізілуі керек, себебі әйелдің қоғамдағы орны да оның адамзат қауымының бастамасы, тәрбиелік белгісінің айтарлықтай орын алатынын ескере келе белгілі бір статуста екендігіне назар аудару қажет. Сонымен қатар, қалай болғанда да жаны нәзік, жүрегі мейірімді, дүниеге сәби әкеліп, ана болуға жаралған әйелдердің қылмыс жасауы әрбір адамнан бастап, қоғамымызды алаңдататын, тек алаңдатып қоймай тез арада түзеуді талап ететін күрделі мәселе. Себебі әрбір қылмыс жасаған әйелдің артында шеттей бала-шағасы, иесін күткен ошағы бар екенін ескеріп, олардың болашағы яғни жаман жолға түспеуі үшін күресудің маңыздылығының зор екендігін ескерген жөн.

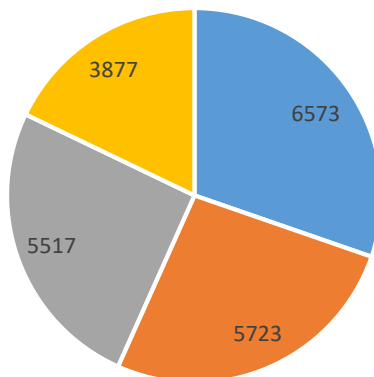
Пайдаланылған деректер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқықтық статистика орталығының ресми сайты www.pravstat.kz.
2. Антонян Ю.М., Кудряцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. СПб 2004ж. 9бет.
3. Криминология: Оқулық / Под ред. В.Н. Кудряцева и В.Н. Эминова. М.:Юрист, 1999ж.510-511 бет.
4. Змановская Е.В. Девиантология. М.: «Академия», 2003ж. 29-30 бет.
5. Алимов С.Б. Қылмыс жасаған әйелдің криминологиялық мінездемесі. Алматы. 1996ж. 98 бет.
6. Остроумов С.С. Преступность и ее причины в дореволюционный период, Мәскеу, 1980ж. 44 бет.
7. Корзун И.В. Қазақстандағы әйелдер арасындағы қылмыстық жағдайы. Алматы. 1998ж. 85 бет.
8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. «Әділет» ақпараттық жүйесі.

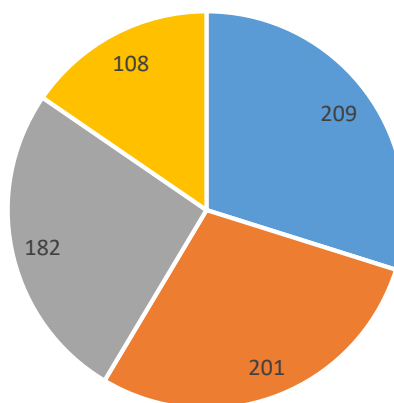
9. Агрессия и психическое здоровье/ Под ред Т.Б. Дмитриевой и Б.В. Шостаковича. СПб.: «Юридический Центр Пресс», 2002ж. 24 бет.
10. Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының сот кабинеті.<https://office.sud.kz/lawsuit/index.xhtml>.
11. Кушнирук Ю.И., Щербаков А.П. Популярно о сексологии. Киев: Наукова думка, 1985ж. 24 бет.
12. Кутина В.П. Насильственная женская преступность и ее предупреждение., Санкт-Петербург., 2006ж., 29бет.
13. Краф-Эбинг Р. Половая психопатия. М.: Республика, 1996ж.,128 бет.
14. Ломброзо Ч. Женщина преступница и проститутка. Минск.:ООО «Попурри», 2000.486 бет.
15. Горинг Ч. Престипники и преступность. СПб., 1907ж., 824 бет.
16. Насилия и его влияние на здоровье., 97-99 бет.
17. Берковиц Д.Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб., 2001ж.,296-297 бет.
18. Крейхи Б. Социальная психология агрессии. СПб.: Питер, 2003 ж., 206-207 бет.
19. Шершень Т.М. Сексуальные преступления.Д: Сталкер, 1997ж., 47-49 бет.
20. Грязнова Е. Анатомия криминала: «И Салтычиха была маньяком»// Милиция,1998ж. №6, 29 бет.
21. Сердюк Л.В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование. М.: «Юрлитинформ», 2002ж.,10-11 бет.
22. Будницкий О.В. Выступление: Женщины-террористки // Женщины террористки в России. Ростов на Дону, 1996 ж., 14-16 бет.
23. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре или принципы политического права. - М.: Соцэкгиз, 1938. - 124 бет.
24. Монтескье Ш. Избранные произведения. - М.: Госполитиздат, 1955. – 302 бет.
25. Гольбах П. Избранные произведения // Соч.: В 2 т. - М.: Соцэкгиз, 1963. - Т.2. - 563 бет.
26. Спиноза Б. Избранные произведения // Соч.: В 2 т. - М.: Госполитиздат, 1957.-Т. 2.-631 бет.
27. Усачева Н. Культурно-исторические источники дискриминации женщины в современном Казахстане // Отчет о положении женщин в РК. - Алматы: Мальвина, 1997ж. 10-14 бет.
28. Джунусова Ж.Х. Республика Казахстан. Президент. Институт демократии. - Алматы: Жеті жарғы, 1996ж. 208 бет.
29. Кемали М. Насилие над женщиной в семейно-бытовой сфере и его исторические предпосылки // Материалы международной научно-практической конференции: Проблемы борьбы с преступления в контексте национальной концепции права, посвященной памяти первого проректора КазГЮУ, д.ю.н., профессора Е.Г. Джакишева. - Алматы: КазГЮУ, 2002. 131-137бет.

30. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. - М.: тов. «Клышников-Комаров», 1993ж.514 б.
31. История Казахстана с древнейших времен до наших дней: Очерк. - Алматы: Дәуір, 1993ж.,416б.
32. Зиманов С.З., Өсеров Н. Казак, әдет-ғұрпына шарияттын әсері. - Алматы: Жеті жарғы, 1998ж. - 128 бб.
33. Сапарбаева Д.С. Конституционно-правовые основы защиты прав и свобод человека в Республике Казахстан: дис. ... канд. юрид. наук. - Алматы, 2000ж.147 б.
34. Еркин Абиль. История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен до начала 20 века: Курс лекций. - Астана: ИКФ Фолиант, 2000.- 188 б.
35. Алимжан К.А. Вопросы теории обычного права: Монография. - Алматы: Әділет, 2003ж. - 320 б.
36. Назарбаев Н.А. В потоке истории. - Алматы: Атамұра, 1999ж. – 296б.
37. Корзун И.В. Преступность среди женщин в Казахстане. - Алматы: Жеті жарғы, 1998ж. - 192 б.
38. Өзбекұлы С. Көшпелі казак өркениетінлегі құқы. Право кочевой цивилизации казахов: Монография. - Алматы: Мектеп, 2002ж. -224 б.
39. Сарсембаев М.А. Мусульманское право. - Алматы: Данекер, 1999ж.-256 б.
40. Лебедева О. Об эмансипации мусульманской женщины. - СПб., 1900ж. - 45 б.
41. Агаев М. О женщине по исламу и в исламе. - Тбилиси, 1910ж. - 54 б.
42. Остроумов Н.Н. Современные правовые положения мусульманской женщины. - Казань, 1911ж. - 53 б.
43. Климович Л.И. Ислам и женщина. - М., 1958ж. - 47 б.
44. Пальванова Б.П. Эмансипация мусульманки. - М.: Наука, 1982ж. -304 б.
45. Могилевский А.Л. Охрана прав женщин в Туркменской ССР. - Ашхабад: Ылым, 1979ж. - 188 б.
46. Гафарова М.К. Духовный облик женщины Советского Востока. - Душанбе: Ирфон, 1969ж. - 207 б.
47. Сапаралиева С.М. Правовой статус женщины в обычном праве казахов // Материалы международной научно-практической конференции: Актуальные проблемы борьбы с преступностью на современном этапе. - Алматы: ООНИиРИР Академии МВД РК, 2003ж. - Ч. 2. 177-186б.
48. Казахи. Историко-этнографическое исследование / Под ред. М.К. Козыбаева, Х.А. Аргынбаева, М.С. Муқанова. - Алматы: Казахстан, 1995ж. - 352 б.
49. Фукс С.Л. Обычное право казахов в 18 в. и в первой половине 19 в. – Алма-Ата, 1981ж.- 224 б.
50. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитетінің ресми сайты. Баспасөз орталығы.

51. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз. «Әділет» ақпараттық жүйесі.
52. Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының Кодексіне түсіндірме. Жеті жарғы. Алматы қ., 2015ж., 250-252 бет.
53. Беляева Н.А. Оқулық// Криминология., 80б.
54. Фрейд З. «Массовая психология и анализ чклопического Я». Мәскеу қ. 1926ж., 125б.
55. Петровский А.В. Социальная психология. Мәскеу қ., 1989ж., 82б.
56. Фельдштейн Д.И. Указ. Соч. 23-25 бет.
57. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. Мәскеу қ., 1959ж., 119-120б.
58. Самовичев Е.Г. Убийство: психологические аспекты преступления и наказания. Мәскеу қ. 1988ж. 79б.
59. Чокина А. Проблемы предупреждения убийств матерью ребенка, Автореферт дисс, канд.юр.наук. Алматы қ. 2000ж., 86б.
60. Антонян Ю.М. Преступность среди женщин, Мәскеу қ. 1992ж., 69б.
61. Зерцало М., Криминология. Учебное пособие., 1996ж. 45б.
62. Курманбекова С.М. Проблемы женского наркотизма. Автореферат дисс.канд. юр.наук. Алматы қ., 2000ж., 75б.
63. Хотченко Ю.М. Проституция и преступность, Мәскеу қ., 1991ж., 317б.
64. Курс советской криминологии, Преступность и ее причины. Преступник. Мәскеу қ. 1985ж., 450б.
65. Казакова В.А. Назначение и исполнение наказания в отношении женщин, осужденных. канд.д. Мәскеу қ., 1984ж., 390б.
66. Ривман Д.В., Устинов В.С., Виктимология. СПб.: «Юридический центр Пресс» 2000 ж., 21б.
67. Чистова Э.Е. Криминальная агрессия и ее предупреждение. 2005ж. 128б.
68. Фокс В. Введение в криминологию. М.: Прогресс, 1985ж., 246б.
69. Голик Ю.В. Случайный преступник. Томск қ. 1984ж., 76-77б.
70. Горяинов К.К. Указ. Соч. 24б.
71. Кудрявцев В.Н. Стратегии борьбы с преступностью. Мәскеу қ. 2003ж. 17б.
72. Алексеев А.И. Указ. Соч. 125б.
73. Сахаров А.Б. Социальная система предупреждения преступлений// Советское государство и право. 1972ж. №11. 70б.
74. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы
75. Ақпараттық ресурс: Women who kill in response to domestic violence: How do criminal justice systems respond? A multi-jurisdictional study by Linklaters LLP for Penal Reform International Режимдоступа: <https://cdn.penalreform.org>.

Қосымшалар*Қосымша 1***Әйелдермен жасалған ұрлық қылмыстары. ҚР
ҚК-нің 188-бабы бойынша**

■ 2017 ЖЫЛ ■ 2018 ЖЫЛ ■ 2019 ЖЫЛ ■ 2020 ЖЫЛ

**Әйелдермен жасалған тонау қылмыстары. ҚР
ҚК-нің 191-бабы бойынша**

■ 2017 ЖЫЛ ■ 2018 ЖЫЛ ■ 2019 ЖЫЛ ■ 2020 ЖЫЛ

Қосымша 2

Қалай?	Кім?	Неліктен?
Әлеуметтік рөлдік қасиеттері	Әлеуметтік-демографиялық қасиеттері	Әлеуметтік-психологиялық қасиеттері
Қылмыскер Құқық бұзушы Еңбеккер Отағасы Белгілі бір топтардың мүшесі	Жынысы Жасы Білімі Әлеуметтік топқа жатуы Материалдық жағдайы Азаматтығы Жан саулығы	Құқықтық психология Еңбек психологиясы Тұрмыстық психология Адамдармен қарым-қатынас психологиясы Өзін-өзі бағалау

Қосымша 3

Мінездік қасиеттер және өзге де психологиялық ерекшеліктер	Адамгершілік ерекшеліктері мен бағдарлары, адамгершілік ұстанымдары
Кәсібилігі, іскерлігі, білімі	Өзі туралы ойы, өзіне деген көзқарасы
Қоршаған орта туралы ойы, оған деген көзқарасы	Жынысының, жасының, денсаулық жағдайының әлеуметтік аспектілері
Биологиялық фундамент (іргесі)	